Volume 16, Number 2
July 1989

CONTRIBUTIONS TO NEPALESE STUDIES

Journal of
Centre for Nepal and Asian Studies
Tribhuvan University
Kirtipur, Nepal
CNAS

Editorial Policy

Contributions to Nepalese Studies publishes articles on Nepal focussed on the following areas:

art and archaeology, history, historical-cultural forms; religion; folk studies;

social structure, national integration, ethnic studies, population dynamics, institutional processes, development processes, applied linguistics and sociolinguistic studies;

study of man, environment, development and geo-political setting of the Indus-Brahmaputra regions.

Papers, review articles and short reviews of new books on Nepal are welcome from both Nepali and foreign contributors. Articles should be original and written in English or Nepali.

The Editorial Board reserves the right to edit, moderate or reject the articles submitted.

The published articles are remunerated, but Centre for Nepal and Asian Studies retains the copyright on all articles published. Contributors will be given a copy of the journal and fifteen copies of offprints.

Opinions expressed in the articles or reviews are the authors' own and do not necessarily reflect the views of the publisher or the Editorial Board.

Subscriptions

Contributions to Nepalese Studies is published two times a year in January and July. Subscription rates are subject to change without prior notice. Subscriptions should be sent in the form of bank drafts or cross-cheques in favour of Centre for Nepal and Asian Studies for *Contributions to Nepalese Studies* to the Nepal Bank Limited, Kirtipur. Rates are as follows:

Subscription Rates			
Country	Nepal	India	Other Countries
Single copy	Rs. 100/-	I.C. Rs. 75/-	US$ 10.00
One year	Rs. 180/-	I.C. Rs. 140/-	US$ 20.00
Note: Air-mail postage is included.			

का.प्र.जि.का.अ.का.प.द.नं. ३२-०३०

contributions to nepalese studies

Journal of
Centre for Nepal and Asian Studies
Tribhuvan University
Kirtipur, Nepal
CNAS

Contents

CONTRIBUTIONS TO NEPALESE STUDIES
CNAS, TRIBHUVAN UNIVERSITY

Vol. 16, No. 2
July 1989

ORDER OF MEANINGFUL CONSTITUENTS IN NEPALI*

Madhav P. Pokharel*

1. Introduction

Nepali is the national language of the kingdom of Nepal which is stretched east—west on the southern slope of the Himalayas. It is one of the Indo—Aryan Languages. Some of the syntactic features like ergativity are closer to the Western group of New Indo Aryan languages like Hindi, Sindhi, Gujarati, Rajasthani, Panjabi, and Urdu, while some other grammatical and phonological features take Nepali closer to the Eastern group of NIA Languages like Bihari, Bengali, Assamese, Oriya, and E— Hindi (cf. Emeneau 1956,1965,1980; Southworth 1974; Masica 1976; Pray 1976; Kacru 1982; Panddharipande 1982; Zograph 1981a; 1982b; Zakharyin 1982). Nepali is spoken in the contact area of Tibeto—Burman and North Indo—Aryan Languages. Thus there are traits of grammatical convergence between Nepali and some of the Tibeto—Burman languages (cf. Bendix 1974).

2. Scope

This paper covers the serialization rules ranging from morphomes to sentences. X—Bar Theory (Chomsky 1970, Jackendoff 1977), Government and Binding (Chomsky 1981), Relational Grammar (Perlmutter and Postal 1983; Perlmutter and Rosen 1984), Topicalization (Charles Li and Thompson 1976; Lehmann 1976; Keenan 1976; Hyman and Zimmer 1976; Kooij 1984; Gueron 1984; Junghare 1985), and Stylistic Permutatior (Anderson 1983) Areal and typological issues (Masica 1974, 1976; Verma 1976; Emeneau 1980; Junghare 1985) and Language Universals (Greenberg 1966, 1972,1974,1975,1978; Lehman 1973; Vennemann 1974; Hawkins 1979,1981,1984, Comrie 1983); will be taken as models of analysis.

---

* This paper is written under the supervision of Prof. P. Dasgupta.

3. Literature Survey

According to Dixitacharya (1913:151—1) the unmarked orders are Subject — Other Cases like instrumental — Object— Verb; Genitive — Noun and that emphasis and prosody fluctuate the order of the constituents. Dahal (1974:538—41) and Sthapit (1978:183—90) have also dealt word order of Nepali but nobody has as yet treated word order of Nepali in the form of rules. Earlier treatment is more or less classificatory rather than generative.

4. X—Bar Generalizations of Nepali Word Order: (See also Radford 1988; Dasgupta 1989).

Rule: NEPALI IS A HEAD—RIGHT LANGUAGE.

(cf. Vennemann 1974; Hawkins 1984).

4.1 This rule states that Complement, modifier and adjunct precede the Head in a construction. This rule makes Nepali a left—branching language.

COMPLEMENT—HEAD

A. Subordinate Clause-Main Clause: (cf. Downing 1978; Kacru1980;1986).

1. ta^{n} Ais bhane / malAi bheTchas.
   you came if me you—meet
   'If you came, you will meet me.'

2. bhAt pAkyo bhanera/ usle sunAyo.
   rice cookked saying he told
   'He told that rice was cooked.'

3. $jahA^{n}$ jAnchas jA. (Where you—go go)
   'Go where you like.'

4. kina Aena, thAha chaina.
   why din't— come know is—not.
   'I don't know why he didn't come'

5. timi $Au^{n}dA$ malAi khusi lAgcha.
   you when—come me happy feel
   'I feel happy when you come.'

6. jo jAndaina uhi dher bolcha.
who does not—know he too— much talks
'He who does not know talks too much'.

B. **NP—VP:**

Verb phrase is the head of the sentence and NP is its Compement. Thus in Nepali Object—NP precedes the V—Predicate.

7. dud—bhAt khAnu (milk—rice to—eat)
'to eat rice with milk'

8. dAju—le bhAi—lAi kuT—yo.
elder brother—ERG younger brother—DAT/ACC beat— past.
'The elder brother beat the younger brother'.

Under this generalization VP is the Head and Subject-NP is the Complement of VP. Thus Object precedes the verb and Subject precedes the Predicate-Phrase.

C. **Noun-Postposition:**

9. ghar-mA (house-in) 'in the house.'
10. ghar-bhitra (house-inside) 'inside the house.'
11. didi-kahAn (elder sister-at) 'at the elder sister's place.'
12. ban-tira (forest-towards) 'towards the forest.'
13. chAnA-mAthi (roof-on) 'on the roof.'
14. chAnA-mAthi-ko (on the roof-of) 'of the roof.'
15. us-ko (he-of) 'his.'
16. kisAn-lAi (farmer-to) 'to the farmer.'
17. rookh-bATa (tree-from) 'with the pen.'
18. kalam-le (pen-with) 'with the pen.'
19. mai-le (I-oblique-ERG) 'I.' (cf. Dasgupta 1989:4)
20. uskA-lAgi (his-for) 'for him.'
21. AitabAr-dekhi (Sunday-from) 'from Sunday.'
22. DAlA-mA (basket-in) 'in the basket.'
23. ma-nera (I-near) 'near me.'
24. ghar-samma (house-to) 'to the house' (limitative position)

D. **Main Verb-Vector** (in Compound verbs):

25. bol-i diyo (speak give-past) 'he spoke for somebody.'
26. bol-i her-yo (speak look-past) 'he tried to speak.'
27. bol-i choD-yo (speak leave-past) 'he spoke deliberately.'

28. bol-i hAlyo (speak put-past)
'he could not do without speaking.'

E. Main Verb-Aux:

29. Mai-le terA-lAgi boli die-ko chu.
I-ERG you-for speak-give- am
'I have spoken for you.'
30. u paDh-dai thi-yo (he read-ing was) 'he was reading.'
31. gai-saknu-bhae-ko thi-yo (go-finish-been-was)
'had gone.'

F. Numerical-Classifier:

32. ek koso (kerA) (one-classifier (banana))
33. ek poTi (lasun) (one classifier garlic))
34. ek (palTa, tAli, khep, coTi, bAji) (hernu)
one-classifier- to look 'to look once.'

G. Root/Stem-Suffix:

35. paDh-ne (read-er) 'reader.'
36. rAmr(o)-ari (fine-ly) 'well.'
37. paDh-A (read-causative) 'teach.'
38. paDhA-i (teach- {nominal, passivizer} -suffix)
'teaching'
39. paDhAi-eko (teaching-past participle) 'taught.'

H. V" (Indirect Object-V' (Direct Object-Verb)):

40. hanumAn-le sitA-lAi au^{n}Thi die
Hanuman-ERG Sita-DAT ring gave.
'Hanuman gave Sita the ring.' (cf. Sedlak 1975)

4.2 Nepali is a marker-right language. But this generalization can also be merged into the Head-right rule because marker is the head of the marker phrase according the the recent generalizations of the GB-theory (cf. Chomsky 1981; Dasgupta 1985, 1989).

I. Sentence-Marker:

41. u Au^{n}-cha (he-comes).
42. u Au^{n}cha holA/kyAra (he comes maybe).
43. u Au^{n}cha ra? (he-comes-doubtful question marker).
44. u Au^{n}cha *ta/ni* (focus markers).

45. keTo birAmi cha are.
boy sick is they-say.
'They say the boy is sick.'

J. **Complement Clause-Complementizer:**

46. tapAi^{n}-lAi sancei holA bhanne (AsA cha)
you-ACC/DAT OK maybe CO^{M}P (hope is)
'I hope you are OK.'

47. pAni paryo bhane (ma Au^{n}dina)
water fell if I don't-come
'I don't come if it rains.'

48. paisA chaina bhanera (phikri lAgcha)
money is-not COMP (sorry feels)
'I am sorry for being without money.'

K. **XP-Marker:** (cf. Chomsky 1986; Radford 1988)

49. dAju mAtra (elder brother-only)
50. dAju pani (elder-brother-also)
51. dAju samet (elder brother-including)
'including elder brother.'
52. ((((lAl bahAdur) bhanne) mAnche) sa^{n}ga)
name named man -with
'with the person named Lal Bahadur.'
53. ghar jasto (house-like) 'like a house.'
((Standard-Marker) Noun).

L. **Focus Marking Particles (Enclitics):**

54. ma ghara jAnchu (I-home-go) 'I go home.'
55. ma *ta* ghara jAnchu.
56. ma ghara *ta* jAnchu.
57. ma ghara jAnchu *ta*.
(*ta* focus marker)
58. rAm-le bhAi-lAi kuTyo
Ram-ERG younger brother-ACC beat-past
'Ram beat his younger brother.'
59. rAm-le *po* bhAi-lAi ku-Tyo.
60. rAm-le bhAi-lAi *po* kuT-yo.
61. rAm-le bhAi-lAi kuT-yo *po*.

M. **Other Markers:**

62. guru-ji (teacher-respect marker)
63. tyo-gadhA (he-donkey) (abusive classifier)
64. mAlikni sAheb (mistress-madam).

4.3 Modifier - Head:

A. **Adjectival-Noun:**

65. yo cìThi (this-letter).
66. purAnu ghar (old-house).
67. Thuli bhAuju (elder-elder brother's wife) 'Sister-in-law.'

B. **Adverbial-Adjectival:**

68. sArei rAmro (very-beautiful).
69. alikati kAlo (slightly black).
70. ekdam kacci (very faulty).

C. **Addressee-Address** (Heine 1975)

71. bidyA didi (Vidya-elder sister).
72. mAstar sAheb (teacher-sir).
73. rAjendra mAmA (Rajendra-mother's brother).

D. **Numeral Phrase-Noun:** (cf. Pokharel 1988)

74. tin kosA kerA (three-CL banana).
75. tin kesrA suntalA (three-CL orange).
76. tin ghogA makai (three-CL maize).

E. **Genitive-Noun:**

77. tapAi^{n}ko paisA (your money).
78. meri mAyalu (my beloved).
79. tero Tauko (your head)

F. **Modifier Clause-Noun:**

80. cineko mAnche (recognised person).
81. malAi mAgne keTo (me-demanding-boy) 'the boy who wants me to marry.'
82. sutiraheko bAgh (sleeping tiger).

G. **Adverb-Verb:**

83. bistArei bolnu (slowly to-speak) 'to speak slowly.'
84. agADi basnu (on the front-to sit) 'to sit on the front.'

85. kudera Aunu (running-gerundive to-come)
'to come running.'

86. khapAkhap khAnu (onomatop to-eat) 'to eat without a stop.'

87. kina Ais (why-you came)
'why did you come?'

Some Anomalous Evidence:

H. **Chronological Order:**

88. banduk paDke pachi/carA uDe.
gun firing after birds flew.
'Birds flew after the firing of the gun.'

89. Tyo ciyA khAera/iskul gayo.
he tea after-eating/school went.
'He went to school after drinking tea.'

I. **Given Name-Family Name** (cf. Heine 1975):

90. mAdhab pokhrel.

91. gopAl barAl.

J. **Higher Numeral + Units + Tens** (Heins 1975).

91. tin sae chabis = 326 (three-hundred-six-twenty).
'three hundred and twenty six.'

5. **GB-Generalizations** (cf. Chomsky 1981, 1986; Lasnik and Uriagereka 1988)

5.1 **Antecedent-Reflexive Anaphora:**

92. jiyA-Ur-rahamAn ra sekh hasinA ek-arkA-lAi
Jiya-Ur-Rehman and Seikh Hasina one-another ACC
khalanayak samjhi-rehekA chan.
villain thinking-continue are.
'Each of Jia-Ur-Rehaman and Seikh Hasina is considering the other a villain.'

93. hAmi-le ek-arkA-lAi cinenau^{n}.
we-ERG one-another-ACC didn't recognise.
'We could not identify each other.'

5.2 **Antecendent-Proforms:**

The S or S-bar containing antecedent precedes the bound proforms.

94. (jijas-le roktA-roktei pani) (mAnis-le unlAi Terenan).
jesus-ERG in-spite-of-interruption/people ERG he-ACC disobeyed.
'People did not stop in spite of Jesus' interruption.'

95. (khala-nAyak nAyak-ke-i caritra-bhitra janman-cha)
villain hero-of-IMPH character-in is born
(tara bicarA nAyak ra khala-nAyak-ko cAkAculi kheli-
but poor-fellow whero and villain-of see-saw is-playing
rahancha
is
'A villain is born in the character of a hero, but the poor fellow is always playing a see-saw between a hero and a villain.'

96. (keTA-le tyahA^{n} kAm sodhe-pachi) (myAnejar-le us-lAi bhanecha)
boy-ERG the job asking-after) (manager-ERG he-ACC said.
'When the boy asked for a job, the manager told him.'

5.3 **Reflexive Anaphora:**

In an unmarked order the reflexive anaphora follows the coreferential NP.

97. harek din *mai*-le sanjaya drisTi-le *Aphu*-bhitra-ke-i
every day I-ERG Sanjaya-view-INSTRUMENTAL self-inside-of-IMPH
debAsur yuddha dekhi-rahanu-pare-ko cha.
gods and demon-fighting see-continue-non volition-is
'Every day with the sight of Sanjaya I am bound to see the conflict between gods and demons inside myself.'

98. (tyas aparicit-lAi jangali jantu-haru-le Thulo mahAtmA ThAnchan)
that stranger-ACC wild animal-pl. ERG great saint
(ThAnchan ra Aphnu netA cunchan).
think and self's leader appoint.
'The wild animals consider that stranger a great saint and appoint him their leader.'

Here the antecedent and reflexive anaphor are not within the same S or S-bar.

99. (mAnis-haru bistAr bistAr (e Aphnu Dhungo khasAldei) bhAge).
man-pl. slowly self's stone dropping escaped.
'Slowly the people dropped the stones and dispersed.'

In this example the reflexive anaphor within an S which is embedded in the main clause is c-commanded by the antecednt.

100. S' (e AphnA swAsni chorA-chori kuTtA) S (manis-le Aphu lAi
self's wife non-daughter to-beat/man-ERG self-ACC
bahAdur ThAncha)
brave thinks.
'Man considers himself brave while punishing his wife and children.'

In this example the anaphora is preceding the antecedent though being c-commanded by it.

101. Aphai^n-bhitra dekhnei nahune kurA Aphnei^n A^{n}khA-le
self-inside not-worth-seeing thing self's eyes-INSTRUM.
dekhi-sak-i-yo.
see-finish-PASSIVE-past.
'Forbidden and unexpected things are being noticed within myself.'

Here both the reflexive anaphora are unbound. That is they are pragmatically bound anaphora.

102. Aphu taa ga-i-yo (self-FOCUS go-PASSIVE-past)
'Now I am going.'

This reflexive *Aphu* seems to be a dummy-P, which is overt always in the absence of the impersonal passive, where the verb is neutral and does not agree with *Aphu* or any other NP. Pragmatically it always means I, the speaker.

6. Relational Grammar and Nepali word order:

Perlmutter and Postal (1983:3-29) give rules to predict word order of a language under the model of grammar. According to them if the basic order of constituents is fixed, then after the derivation of a sentence from one co-ordinate to another, the order of constituents in a particular stratum can be predicted. As an example they pose English where their rules are correctly predictable. But their rules are more relevant in the languages where there is relatively fixed order like in English, but their rules are not of any good to predict constituent order in languages like Sanskrit, Greek and Latin, where there is relatively free word order (but cf. Staal 1967; Kuiper 1974). Constituent order in Nepali is closer to Sanskrit or Latin than to English. Thus Relational Grammar could not help to predict order of constituents in Nepali.

7. Alpha-Movement and Constituent order in Nepali:

In Nepali Intra-Category order is fixed and Exra-Category order is free. In Sanskrit the Intra-category order was relatively fixed while the Extra-category order was relatively free.

Change of order in Nepali and most of the New Indo Aryan languages is a stylistic measure to superimpose extra meaning to the same set of constituents in a construction. Thus change in the underlying order is always coupled with the change in the intonational pattern.

There are Focus-marking particles as device to give Focus to a particular constituent in the language. Such Focus-marking particles together with the content words are always associated with word stress, whose correlates are extra length, loudness and pitch in a particular syllable. Sometimes such Focus-marking correlates are abreast with gemination. Thus constituent order and supresegmental or segmental phonology can be correlated, but the field is virgin and we are hopeful future research in the field will take this up. Intonation could also be a cue to distinguish marked and unmarked order.

With our rule of Intra-Category fixed order and Extra-Category free order we can deduce the following:

i. Order among term relations is relatively free (Kuiper 1974; but cf. Hock 1986; Meenakshi 1986).
ii. Order among adverbials is relatively free (Adverbials are the most irregular constitutents in this respect).
iii. Order among adjectivals is free.

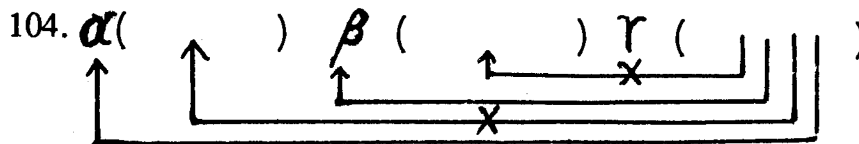
iv. Among Main Verbs there is chronological order in co-ordinating construction. If there is no such restriction they are also relatively free among themselves.

v. Unless otherwise specified NPs are also relatively free among themselves in concatenation or serialization.

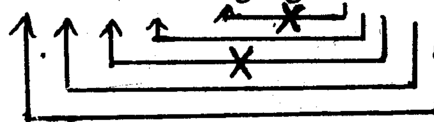
Because of the case-marking post-positions, constituent order does not help to determine case in Nepali as in Chinese and in English. Thus word-order in Nepali is nearly redundant with respect to case. It is the use of postpositions that makes the order in Nepali relatively free.

In spite of relatively free order only categorial movement is possible in Nepali, intrusion or insertion within a particular phrase or construction is nearly impossible.

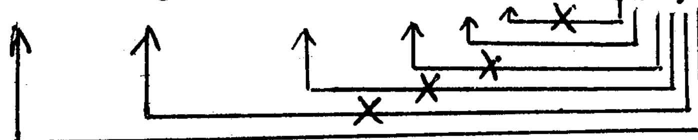
Adverbials seem to violate this rule, but even there within a locational phrase or a temporal phrase insertion is not permitted. Movement is allowed only at the boundary of a constituent. Thus:

104.

105 Aja/ghar-mA/ek geDo *cAmal* pani/chaina.
Today/house-at/one-CL- rice also/is-not
'There is not a single grain of rice in the house today.'

106 jun belA/ghar-mA/cAmal/thiena//tesei belA/u/Ayo)

S(which-time/house-in/rice/was-not)S (that-time/he/came)
'He came at the time when there was no rice in the house.'

There is sort of pronominalization in the verb form of Sanskrit. e.g.

107. aham gacchAmi. tat gacchati.

This copy of the same consonant in Subject-Verb agreement is a residue of proto-language pronominalization. Due to this sort of

pronominal agreement in verb, in Sanskrit, Subject is not only pragmatically but also grammatically redundant. Thus first and second person Subjects are generally deleted. The same is the case with Nepali, where verb forms not only snow number and person as in Sanskrit but also sex and honor.

In alpha-movement like Topicalization and other stylistic permutations, each category takes a particular marked place with a special meaning. (cf. Chomsky 1981, 1986; Lasnik and Uriagereka 1988). And it is a very complicated job to discover the network of meaning.

Example 106 shows that within an S-bar even at the boundary there cannot be any movement of the constituent from other S-bar, however, in the sentence initial position it is permitted. Following Li and Thomps on (1976:457–89), Nepali can be classed as the language having the charcteristics of both Topic-prominent and Subject-prominent languages. Dravidian languages are more Topic-prominent than Indo-Aryan (Junghare 1985:181-98). The general characteristics of Topic-prominent languages (Li and Thompson 1976) are as follows:

i. Lack or marginal occurrence of passivization. (characteristic of Subject-prominent languages)
ii. Lack or Dummy Subjcts (like 'it' in English).
iii. Verb-final languages.
iv. Basicness of Topic-Comment sentences.
v. Topic generally comes in the sentence-initial position; does not necessarily agree with the verb; it announces the Theme of the discourse; the Topic sets a spacial, temporal, or individual framework within which the main predication holds.
vi. A great deal of word order variation, which creates the possibility for any constituent to become the Topic of the sentence.

"Word order in Indo-Aryan and Dravidian is, to a large extent determined by Topic-Comment relation rather than by grammatical relation. Topic-Comment structure seems to prevail in these languages. Postpositional noun phrases occupy the sentence intitial position when they are Topics, where as Subject noun phrases, when indefinite, occur somewhere else in the sentence........ In Indo-Aryan and Dravidian, Subject NP's that occur in the sentence-initial position, the position reserved for Topics, are mostly definite" (Junghare 1985).

Thus, though Nepali has characteristics of both the Topic-prominent and subject prominent languages, it is more Topic-prominent considering all the characteristics. This being the Verb final language of the unmarked order (tentatively):

Temp-Loc-S-DO-IO-V

and stylistically any category can either be prepoed or postposed as per the semantic information, all permutations of the phrase-categories are possible because of the Topic-prominence incorporated with the marked fluctuation of intonation pattern together with other suprasegmental and paralinguistic features. (ef. Crystal 1968; Bolinger 1968, 1972; Halliday 1967).

8. Application of Nepali rule in the order of South Asia:

As envisaged earlier Extra-Category order of South Asian languages is free. Deviation of marked order is incorporated with marked intonational patterns (cf. Li and Thompson 1978; Jhungare 1985).

So far as the X-bar generalizations of Intra-Category order is concerned the generalization of Head-right rule of Nepali can be applied to South Asian languages like Bengali , Telugu, Marathi, Oriya Hindi, Malayalam and Kannada. Only the languages of contact area and the Western group of Indo-Aryan showed some of the variations (in clause order). In Malayalam there is a marked tendency of avoiding complex sentences. In Sindhi complementizers precede the embedded clause. In Sindhi even comparative marker is found to precede the marker phrase and the embedded noun clause generally follows the main clause. The latter feature is found even in Gujarati and Bihari.

As Masica (1974, 1976) says the unmarked order of south Asian languages is SOV, there is predominance of dative subjects; the order of constituents is more rigid in sub-ordinate clauses: in Hindi, Urdu, Bengali, and Santhali Subordinate clauses generally follow the main clause.

All the generalizations of Masica can be merged into the Head-right rule. Thus unless marked elsewhere South Asia is proposed to be generalized as the Head-right linguistic area.

Languages of South Asia especially Indo-Aryan and Dravidians are suffix prominent (ef. Cowgill 1966; Hawkins and Gilligan 1988). Even in Snskrit prefix ws not so productive as suffix. In all the Indian languages

epecially Indo-Aryan and Dravcidian families the productive prefixes are those morphemes or particles that derive the Head into negative. In most of the cases these prefixes are found to be borrowed from either Sanskrit or Perso-Arabic.

9. Language Universals and Nepali word order:

Nepali follows the word order universals (4, 13, 14, 18, 20, 22, 24, 27, and 41) of Greenberg (1966:73-113) and implicational universals of Hawkins (1979:618-48) which are mainly based on Greenberg (1966). All the mentioned universals relavant to Nepali and the languages of South Asia can be merged into the proposed Nepali X-bar generalization.

10. Conclustion:

The rules generating constiuent order in Nepali is characteristic of South Asian order of meaningful constituents though there may be language-specific minor variations. The rules of word order of South Asia proosed in the context of Nepali in this paper is inferred to be used by parallelism of the constituent order of the region as deduced in this paper will be hoped to be useful in cross-linguistic studies like language teaching and translation.

References:

Andersen, P.K., 1983. Word order typology and comparative constructions. *Current Issues in Lingistic Theory* Vol-25, Amsterdam: John Benjamins.

Bendix, E.H., 1974. "Indo-Aryan and Tibeto-Burman contact as seen through Nepali and Newari verb tenses." In: Southworth and Apte (eds), 42-59.

Bolinger, D.,1968. *Aspects of Language,* New York, Harcourt, Brace and World.

____ 1972. *Intonation:Selected Readings,* Penguin.

Chomsky, N. 1970 Remarks on nominalization. In: Chomsky 1972.

____1972. *Studies on Semantics in Generative Grammar,* The Hague: Mouton.

____1981. *Lectures on Government and Binding*. Dordrecht: Foris.

____ 1986. *Knowledge of Language, its nature origin and use*. London: Praeger.

Comrie, B., 1983. *Language Universals and Linguistic Typology*. Oxford: Basil Blackwell 80-97.

Cowgill, W. 1966. "A search for universals in Indo-European diachronic morphology ." In: *Greenberg*, (ed), 114-41.

Crystal, D. 1968. *Prosodic Systems and Intonation in English*. London: CUP.

Dahal, B.M., 1974. *"A Description of Neali: Literary and Colloquial"* Ph. D. thesis, University of Poona.

Dasgupta, P. 1985. "On Bangla nouns." *Indian Linguistics* 46:37-65.

____, 1989. "Degree words in Esperento and categories in Universal Grammar". (mimeo).

Dil, A.S. (ed) 1980. *Language and Linguistic Area. Essays by Murray B. .Emeneau*. California: Stanford Univ. Press.

Dixitacarya, Visvamani 1913. *Gorkha vyakarna bodha*. Kathmandu.

Downing, B.T., 1978. "Some universals of relative clause structure'. In: *Greenberg;* (ed), IV, 375-418.

Emaneau, M.B., 1956. "India as a linguistic area'. *Language*. 32:3–16.

________ 1965. "India and Historical grammar." *Dil.*

________ 1980.. "Linguistic area: Introduction and continuation." In: *Dil.* (ed).

Enkvist, 1977. Contextual acceptability and error evaluation. Quoted by Andersen (1983. 9-11).

Greenberg, J.H., 1966a, *Universals of Language* Massachusettes: MIT.

_______, 1966b. Some universals of grammar with particular reference to the order of meaningful elements. *Greenberg*, (ed), 73-113.

_______, 1972. "Numeral classifiers and substantival number. Problems in the genesis of a linguistic type". *Working Papers on Language Universals*. 9:1-39.

_______, 1974. Studies in numerical systems, I: Double numeral systems. *Working Papers on Language Universals*, 14:75-89.

_______, 1975.. Dynamic aspects of word order in the numerical classifier. In: *Li*, (ed), 29-45.

_______, 1978. *Universals of Human Language*, Vol I-IV. Stanford: Stanford Univ. Press.

Gueron, H., 1984. "Topicalisation structures and constraints on coreference." *Lingua* 63:139-74.

Halliday, M.A.K., 1967. *Intonation and Grammar in British English*. The Hague: Mouton.

Hawkins, J.A., 1979. "Implicational universals as predicators of word order change." *Language* 55:618–48.

Hawkins, J.A., 1984. Modifier-Head or Function-Argument relation in Phrase structure? The envidence of some word order universals: *Lingua* 63:107–38.

Hawkins, J.A. and G. Gilligan, 1988. "Prefixing and suffixing universals in relation to basic word order". *Lingua* 74:219-59.

Heine, B, 1975. "Language typology and convergence areas in Africa." *Linguistics* 144:27-48.

Hock, H.H., 1986. *Principles of Historical Linguistics*. Mouton.

Hyman, L.M. and K.E. Zimmer, 1976. "Embedded Topic in French. In: Li," (ed), 189-211."

Jackendoff, R.S. 1977. *X-Syntax: a study of phase structures*. Cambridge, Mass.: MIT.

Junghare, I.Y. 1985. "Topic-prominence in IndoAryan and Dravidian.' *IJDL* 14:181-98.

Kacru, Y., 1980. *Aspects of Hindi Grammar*, New Delhi: Manohar Prakashan.

——, 1980. Syntactic variation and language change: Eastern and Western Hindi. *Studies in Linguistic Sciences*. 12.2:87–73.

——, 1986. The syntax of Dakkhini: Study in language variation and language change. In:Krishnamurti (ed), 165-73.

Keenan, E.L., 1976. Remarkable sujects in Malagasy. In: Li (ed), 247-301.

Kooij, J.G., ed. 1984. Introduction: Issues in the dsescription of word order. *Lingua* 63:103-6.

Krishnamurti, Bh. (ed), 1986. *South Asian language: structure convergence and diglossia*. New Delhi, Motilal Banarasidas.

Kuiper, F.B.J., 1974. The genesis of a linguistic area. *IJDL* 3.2:135-53.

Lasnik, H. and Uriagereka, J.C., 1988. *A Course in GB Syntax*. Massachusettes: MIT.

Lehman, W.P., 1973. Structural principle of language and its implications. *Language* 49:47-66.

——, 1976. From Topic to Subject in Indo-European. In: Li (ed), 445-56.

Li, Charles, 1975, ed. *Word Order and Word Order Change*. Austin: Univ. of Texas Press.

——, 1976 (ed). *Subject and Topic*. New York: Academic Press.

——, and Thompson, S., 1976. "Subject and topic: a new typology of language." In: Li (ed), 457-89.

Masica, C.P., 1974. The basic order typology as a definer of an Indian Linguistic area. *IJDL* 3:1:154-80.

______, 1976. *Defining Linguistic Area South Asia*, Chicago: Univ. of Chicago Press.

Meenakshi, K., 1986. The quotative in Indo-Aryan. In: Krishnamurti (ed), 209-18.

Pandharipande, R. 1982. A constraint on passive: More evidence from Hindi. Paper presented in the 3rd. Int. Conf. on South Asian languages and Linguistics.

Perlmütter, D.M. and P.M. Postal (1983)a (eds). *Studies in Reational Grammer* - I. Chicago: Univ. of Chicago Press.

______, 1983. The Relaional Succession Law. In: Perlmutter and Postal (eds), 30-80.

______, and C.G. Rosen 1984. *Studies in Relational Grammar* -2. Chicago: Univ. of Chicago Press.

Pokharel, M.P., 1988. Gender system in Nepali. Paper presented in the Linguistic Seminar, Dept. of Linguistics. University of Poona.

Pray, B.R., 1976. From passive to ergative in Indo-Aryan. In: Verma (ed), 195-211.

Radford, A. 1988. *Transformational Grammar. A First Course*. New York, CUP.

Sedlak, P.A.S., 1975. Direct/indirect object word order: a cross-linguistic analysis. *Working Papers on Language Universals* 18: 117-64.

Southworth, F.C., 1974. Linguistic stratigraphy of North India. *IJDL*. 3.2:201-23.

Staal, J.F., 1967. *Word order in Sanskrit and Universal Grammar*. Dordrecht-Holland: D. Reidel Publishing Co.

Sthapit, S.K., 1978. *English, Nepali, and Newari: A Comparison and its Pedagogic Applications*. Ph. D. thesis. Univ. of Poona.

Vennemann, T., 1974. Topics, subjects, and word order: from SXV to SVX via TVX. In: John. M. Anderson and Charles Jones (eds.) *historical linguistics* - I. Amsterdam: North-Holland, 339-76.

Verma, M.K., 1976 (ed). *The Notion of Subject in South Asian Languages,* Madison: Univ. of Wisconsin.

______, 1976. The notion off Subject and the data from Nepali. In: Verma (ed), 270-86.

Zakharyin, B., 1982. Some verbal diatheses as typological coordinates for South Asian linguistic area. Paper presented in the 3rd. Int. Conf. on South Asian Languages and Linguistics.

Zograph, G.A., 1982 a. Languages of South Asia. *Languages of Asia and Africa* Vol-3. (tr.) by G.L. Gampbell, London: Routledge and Kegan.

________, 1982 b. A typological clasification of New Indo-Aryan languages. Paper presented in the Third International Conference on South Asian languages and Linguistics, Mysore.

CONTRIBUTIONS TO NEPALESE STUDIES
CNAS, TRIBHUVAN UNIVERSITY

Vol. 16, No. 2
July 1989

GROWTH THROUGH REDISTRIBUTION: AN APPROACH TO FULFILL BASIC NEEDS AND EXPEDITE PROGRESS IN NEPAL

Y.B. Thapa

Introduction

Deriving its inspiration from the Bergsonian General Welfare function, the Government in Nepal has launched a perspective Basic needs Fulfillment Programme (BNP) for the period 1985-2000 A.D. To put it in exact numbers, the size of this programme would be about 45 percent of the total development plan outlay and to the common or poor people, it means expecting to be able to earn Rs. 5.41 per head per day by the turn of the century.

However, the success of BNP is under question while it has just begun to act. For, there appear to be some prerequisites. Reflecting on the decision making rules and the internal dynamics of Nepalese political economy, Prof. Khanal (1988:66) opines:

> Man's basic needs go beyond food, shelter and Rs. 3 They include freedom and justice which have proved themselves in history as no less potent basic needs. Yet, without being ready for corresponding moral and political commitment, we are assuming that the next fifteen years will be different some how in dramatic economic achievements.

Freedom and justice are not only basic needs but also *sine quo non* for achieving BNP targets of 'food, shelter and Rs. 3. This paper substantiates the egalitarian and democratic economic outlook that is necessary to translate the 'wish' regarding BNP and fast economic progress into a 'will' that have its sure way.

The above mentioned hypothesis has been tested by examining how less unequal distribution of income has led to higher rate of eoconomic growth and better state of social welfare in about 32 countries all over the world. Its implications for Nepal are then examined with respect to the three principal sectors that are directly under government perview viz. land reform in agriculture, restructuring of government expenditure and progressive taxation. We believe that this approach is consistent with the Structural Adjustment and Stabilization Programme (SASP) and the more recent Decontrolled Development of Financial Markets (DDFM) at a more deeper level.

Retrospect

Development planning in Nepal was initiated in 1956. During these past three decades, main emphasis has been on institution building, transport and telecommunication infrastructure, education and adaptive research. Whereas the sharing of the benefits of development among people was based basically on "trickle down" approach, or growth first thesis. So to say, the benefits of economic growth would drip down from rich people to poor ones and also would spread out from prosperous areas to backward regions.

For the last couple of years, public concern for above mentioned axioms and aspirations of development planning in retrospection, has been high enough to effect almost a revision in the planning priorities. Thus quite a good deal of achievements in building-up physical and institutional infrastructure has been registered, apart from their spatial concentration. However, efficient utilization and productivity of various public utilities both in terms of direct economic benefits and social welfare appear to be very low. This has been reflected in the two ultimate test of planned development stagnation in national income per capita and in further concentration in its distribution.

For example, the compound growth of GNP per capita during 1964-84 was only 0.1 percent (world Bank 1988) and the number of people falling below the line of absolute poverty has increased from 36.2 percent to 43.5 percent in a short span of time between 1977 to 1984 (NPC 1983 and NRB

1988) (Annex 2). More so, the production of foodgrain per capita during 1964/65-1987/88 has, in fact, declined at the rate of 1.01 percent per annum (Fletcher and Thapa, 1989).

In fact, when the dynamics of past decades was projected (Annex 2) to the year 2000 A.D., the annual per capita foodgrain production trended *down ward* from 199 kg in 1964/65 to 136 kg by 2000 A.D. against our target of increasing it to 248 kg while the population below poverty line trended upward from 36 percent in 1976/77 to 62 percent by 2000 A.D. against our target of bringing it down to zero.

Obviously, such a continued deterioration in production and distribution cannot be allowed to continue *sine die;* eventually some combination of changes in production knowhow and instituions will and must follow to arrest and reverse such trends.

The above interpretation on the approaches, expectations and achievements of developement strategy shows that the need for economic and democratic integration of public life has probably emerged as a top social priority; but so far as the methods thereof are concerned there appears to be lack of readiness for change.

Based on the experience of about 30 countries during last two decades this paper also outlines an alternative approach to development called growth through redistribution. It has been further substantiated by examining factual relations such as the relation between land distribution and its productivity, direction of public expenditure and taxation as found in the present day Nepalese economic conditions. The emphasis here has really been on outlining the liberal economic outlook that is necessary to realize the targets set by the state rather than defining each individual parameters of the policy package. So some issues for further research have also been setforth.

Prospect

The evolution of public economic outlook in countemporary Nepal can be phased out in three stages of 15 years period each. The emphasis on building up social overhead capital such as infrastructure during the first stage (1956-70) was switched over to more investment in productive sectors such as agriculture and small industry in the second stage (1971-85) and third stage (1986-2000) seeks not only to expedite the rate of economic growth but also envisages to tailor the entire production programmes for the fulfillment of basic needs of all people in general and those who are below the poverty line in particular.

The plan targets of BNP presented in Table 1 are almost a revolutionary expectations though these are already a more pragmatic and definitive expressions of what was once hot in the air – the Asian Standard.

Table 1

Growth and Redistribution Targets Envisaged in the Basic Needs Programme 1985-2000

Variables	Unit	Value
1. Growth of Income:		
Gross National Product (GNP)	%/annum	5.7
GNP per capita	%/annum	3.3
2. Distribution of Income:		
Growth of PDI of bottom 42.5% people	%/annum	8.0
Income Share of 42.5% people	%/annum	23.0

PDI = Personal Disposable Income
Source: NPC (1989).

A sustained growth in GNP per capita at higher rate something as 3.3 percent a year and more so, on the income distribution side, the growth of personal disposable income of almost half of the poverty ridden population at the rate of 8 percent a year in order to double their share in national income from the present 12.5 percent to 23 percent in a short duration of 15 years has been achieved only in the economies bestowed with virtues such as egalitarian economic and social order, fast mobility of resources, progressive fiscal policy and higher rate of skill development. This underlines the need for logical coherence between the targets of economic progress and the strategy of accomplishing them.

Redistribution First

The nature of relationship between efficiency and equity., viz. complimentary, trade-off or neutral would depend on factors such as degree of inequality aversion, stage of technological and economic development, types of resource endowment of an economy and their combination in production, people's consumption and investment behaviour. More Equitable distribution

of wealth and greater access to means of production can lead to greater social coherence or democratic integration, better mobility, better equality of opportunity and peoples' stronger participation in the development process while reduced concentration of income, wealth or means of production among the landed gentry or family aristocracy circles at the upper end would cut down their conspicious consumption (and hence save resources for appropriate investment), release some factors of production for efficient utilization by those who need it most, leading to better input combination in the production process. More solvent economic order and appropriate fiscal policy would also help rise the entrepreneures from middle class in the management of small and medium industries. Finally, widely distributed equity shares can increase people's democratic participation in the management of public and private corporations.

Thus there is a logical basis for the postulation to hold that more equal distribution of interpersonal income would lead to higher rate of growth in the national income per capita. Conversely, wherever the distribution of income is highly unequal, the rate of economic growth will also be low.

In order to examine the effect of income distribution on economic growth growth, almost thirty-two different countries including Nepal were selected from five continents to represent all stages of economic growth and cultural, economic and political systems (Annex 3). The dependent variable is compound growth in GNP per capita per year largely during 1964 to 1984 period and the explanatory variables are percent distribution of GNP by quintele income groups.

The data on the distribution of the national income and the rate of growth in GNP per capita (Table 2) shows that the global rate of growth in production per capita is 2.53 percent per year; its standard deviation of 2.03 implies that the rate of economic growth on the average varied between 0.5 to 4.56 percent per year. Regarding the state of income distribution, the average share of poorest 20 percent people by country in national income is 5.4 percent which, on the average, ranges between 3.6 percent to 7.2 percent.

Viewed against this global perspective, the situation in Nepal with the GNP growth rate at 0.1 percent and income share of top ten percent at 46.5 percent is contrastingly out of normal bounds on both the scores; that is, *Nepalese economy is characterised by mini-min growth and maxi-max inequality.*

Table 2

Share of National Income by Income Classes and Economic Growth Rate

Income Classes	Mean	Standard Deviation
Bottom quintile (%)	5.44	1.85
Second quintile (%)	10.09	2.90
Third quintile (%)	14.84	2.59
Fourth quintile (%)	21.43	2.13
Fifth quintile (%)	48.42	8.21
Top ten percent	32.70	8.23
Economic growth (GNP/capita/year)	2.53	2.03

Source: Data from World Bank (1981-88)

Functional Relationship

Based on the conceptual relation outlined above, the question now is: to what extent the economic growth is explained by income distribution. The result of linear regression (cause and effect) analysis based on 29 countries has been summed-up in Table 3. The relationship postulated provides a satisfactory fit as around 40 percent variation in economic growth (i.e. the value of R^2) is explained by income distribution and the test of significance (i.e. the t-statistic) shows a degree of confidence well over 99 percent.

Table 3

Economic Growth and Income Effect on Economic Growth
(GNP/Capita/Year in %)

Income Share of People (%)	Initial Growth Level	Addition to Growth Rate	Elasticity
Lowest quintile	– 0.90	0.63	1.35
Fourth quintile	–10.27	0.60	5.82
Fifth quintile	10.26	–0.16	–3.06

Source: Data from world Bank (1981-88); see Annex 3.

The results show that the rate of economic growth is highly responsive with respect to changes in the income share of quintile groups as the coefficient of elasticity (showing percent change in income growth rate due to percent change in income distribution towards equity) is more than unity in all cases. The turning point regarding the effects of income distribution on economic growth depends on the income share between bottom 80 percent and top 20 percent people. If the top 20 percent people further increase their share in national income by one percent, the rate of economic growth would decrease by nearly 3 percent. On the other hand, the rate of economic growth will increase by as much as 5.8 percent if the income of fourth quintile people increases by one percent. If the percentage share in national income of lowest quintile increases by one percent point, it will add 0.63 in the rate of growth of GNP per capita. The negative sign of intercept implies that economic growth would not start at all unless the working population is provided with certain minimum income.

Policy Measures

We now look for those policy measures which can reduce the inequality in the distribution of income and, by the same token, increase the productivity and hence the rate of growth in Nepalese economy. In this light, the three fundamental areas set forth in this paper are land reform, public expenditure and taxation.

1. Land Reform

Productivity of land and marketed surplus of agriculture still play a central role in the Nepalese economy. So one of the basic keys to boost-up economic activity in agriculture, trade and industry is to increase the productivity of land per labour unit substantially above his subsistence requirement. The issues of surplus creation and its appropriation in Nepalese agriculture has been dealt with separately (Thapa and Aryal, 1988).

The Gini-index of inequality in the distribution of land was not only as high as 0.64 in 1961/62 which is before the 'Land Reform Act 1964, but also has further increased to 0.69 after it, 1981/82 (Table 4). In this score, a report submitted to the twelveth session of the National Development Council says that land-ownership has not only helped towards centralization of the principal sources of income but also has unfavourable effects on production and productivity (NPC: 1989). But it is yet to be reflected in the concrete development programmes.

Table 4

Inequality in Landownership 1961-81

Time	Gini-index of Inequality
1. Before Land Reform, 1961	0.64
2. After Land Reform, 1981	0.69

Source: Thapa and Aryal (1988)

Land Use

Productivity of the present land distribution pattern can be accessed by examining the land use intensity on the whole and production per unit of land while growing a particular crop in question, both in relation to the farm size.

Table 5

Cropping Intensity and Farm Size

	Effect on Cropping Intensity	
Space and Time	Initial Level (%)	Changes due to Farm Size
1. Country – 1981/82	142.8	– 0.95
2. Tarai – 1983/85	160.3	– 3.25

Source: Data from CBS (1985) and DFAMS (1986); see Annex 4.

In Terai as the farm size increased by one hectare, the intensity of use of land decreased by about 3.3 percent points from the initial level of about 160.3 percent. This negative relationship between cropping intensity and farm size has presumably remained stable during the last fifteen years 1968 through 1981 to 1985 (Table 5 and Annex 4).

The macro implications of this micro-relation merits consideration. For example, it has been estimated in Annex 4 that the total loss of cropped areas in Terai alone due to negative relation between cropping intensity and large farm size is about 162 thousand hectares which at the productivity level of 1987/88 over there is tantamount to 224 thousand metric ton of wheat production foregone every year.

Productivity

Systematic data on the production of paddy, maize, wheat and potato by farm size classes are available from the Farm Management Studies of 1968/69, 1981/82 and 1983/85. These crops together account for nearly half of the agricultural output.

The grouped data available from these studies was subject to simple linear regression analysis to examine the relation between productivity and farm size. The results presented in Table 6 show that bulk of variation in yield, that is production per hectare, is explained by the farm size itself as the co-efficient of determination (R^2) is around 0.5 to 0.6 in most cases and around 0.9 in some cases (Annex 5).

Table 6

Productivity and Farm Size

		Effect on Productivity (kg/ha)	
Crops, Regions and Years		Initial Level	Increment With Farm Size
1. Paddy:	Hills 1968/69-83/85	2891.0	- 645.5
	Tarai 1981/82-83/85	1638.6	- 16.0
2. Maize:	Hills and Mountain 1983/85	1274.1	- 122.5
3. Wheat:	Kavre 1968/69	1040.7	- 290.3
4. Potato:	Mountain 1983/85	617.7	- 209.5
5. Livestock:	Hills 1983/85	872.5	- 155.7

Note: The returns to livestock are gross income in Rs. per Livestock Unit related to farm size.

Source: Data from Farm Management Studies; see Annex 5

The fall in paddy yield in Hills due to rise in farm size by one hectare averages out to 645 kg and, likewise in Tarai, the decrease in yield due to increase in farm size averages out to 16 kg per hectare. The higher decline in yield in hill as compared to Tarai is partly because of limited variability of farm size. Regarding maize in Mountain and Hill, the decline in yield roughly averages out to 122 kg per incremental hectare. And so on.

The national loss because of inverse productivity farm size relation should be quite big. The estimates in Annex 5 show that the paddy production missed because of large farm size in Tarai region is 83 thousand metric ton a year. Likewise, the maize production foregone in Mountain and Hills is as high as 128 thousand metric ton per year.

Summing up the relation of land use intensity and productivity with farm size it may be argued that the inverse relationship emerges because of lack of drive for efficient use of land among the rich peasantry and landlords.

In total, the production of wheat and paddy in Tarai and maize in Hills and Mountain foregone for maintaining the present land ownership system sums up to 435 thousand metric tons every year, or in the edible form 23 kg/capita/year. Considering 173 kg/capita/year produced in 1987/88, this will leave food production 21 percent short of the BNP target, 248 kg/capita/year. On the other hand, the cumulative loss of 23 kg/capita/year in six years time will be nearly equal to the total foodgrain production in a year.

It also implies that in our institutional and technological context at this juncture of history, redistribution of land to promote peasant farming around some optimum farm size can bring about better combination of factors of production such as land and labour and increase the production per farm well above the subsistence needs and, thus, can also increase the marketed surplus of agriculture without any substantial public investment in the first place. This can set the ball in motion which would keep rolling across the sectors of Nepalese economy such as agriculture, trade and industry.

2. Liberal Public Expenditure on Social Services

Harrod-Domar model of economic growth which was developed to estimate the total capital required to reconstruct post World war II Europe under the marshall Plan shows that the rate of economic growth (g) is equal to the ratio of investment (I) to incremental capital required per unit of additional output (ICOR). Nepalese plan documents also use the same planning technique whose values under BNP are as follows:

$$g = I/ICOR$$

where,

$g = 5.7\%/\text{year}$

$ICOR = 4.2$

$I = 25\%$ of GDP

That is economic growth could be increased by increasing the supply of savings (for investment) and/or by increasing the productivity of capital.

Independent estimates of capital required per additional unit of output (which is 4.2 under BNP) vary from 4.0 (Sharma, 1989) to 5.8 (Paudyal, 1988). These differences are attributable to definitions, coverage and estimation methods. However, we shall only deal with the sectoral and macro issues in perspective following from these studies.

Of the factors constraining economic growth in Nepal, inadequate savings and inadequate foreign exchange earnings are quite often quoted. The two-gap model developed in the World Bank in the context of promoting international capital flow and free trade was also tested in Nepal which shows that these gaps work jointly implying a hybrid saving-and-trade constraints (Paudyal: 1988). Further when these estimates were extended to incorporate the more ambitious BNP, the saving gap and the trade gap as percentage of GDP rose between 1985 to 2000 A.,D. from 7% to 11.7% and from 19% to 24% respectively. That is the trade gap alone may be nearly one-quarter of the GDP.

Table 7

Values of Hybrid Saving-and-Trade Constraints to Economic Growth by 2000 A.D.

(Unit: % of GDP)

Particulars	Gap in 1985/86	Gap by 2000 A.D. As per 7th plan Growth Target	Gap by 2000 A.D. As per BNP Growth Target
(1)	(2)	(3)	(4)
1. Saving Gap	7.3	7.3	10.9
2. Trade Gap	18.9	21.8	23.5

Source: Figures in column (4) have been re-estimated to compare the BNP scenario with the rest. All other estimates and the underlying macro-economic parameters are from Paudyal (1988).

Functional classification of public expenditure, shows that the Government expenditure during last decade had been growing by 9.5 percent annually and was NRs. 279 per capita per year during 1984/85-86/87 (Table 8). This is about 20 percent of the GDP.

Table 8

Public Expenditure Pattern in 1974/75 Prices

Sectors	Growth Rate 1974/75 -86/87	Rs. Capita	% of GDP	% of expenditure
		1984/85 – 86/87		
Administration	7.85	41	3.0	14.8
Social Services	8.79	62	4.5	22.3
Economic Services	8.76	132	9.7	47.1
Loan Repayment and Interest	21.07	27	2.0	9.8
Miscellaneous	11.69	17	1.2	6.0
Total	9.52	279	20.4	100.0

Note: The growth rate in government expenditure is based on the three years average of 1974/75-76/77 and 1984/85-86/87.
Source: Data from MOF (1988).

Some other noteworthy features are that: (i) the expenses on external loan repayment and interest has been growing at a highest rate of 21 percent annually, (ii) administrative overhead is high, with Rs. 41 per capita, consuming as much as 3 percent of GDP, and (iii) the expenses on social services is below half of that on economic services.

Economic Services

Nearly half of the Government expenditures (47 percent) goes to economic services, thus according almost twice the greater emphasis on it as compared to other LDCs. However if its productivity is not high and does not rise faster, it may find it difficult to sustain the expenses on loan repayment and interest.

Big government budgets do not necessarily promote economic growth and provide stability. As seen above government alone consumes about one quintile of GDP while it could raise only half the revenue (to be discussed below). Thus one of the ways to cut expenditure would be to withdraw from those sectors where the capital productivity is high and quick, where the commodities produced are or can be private goods. As may be seen in Table

9, capital productivity in agriculture, manufacturing and commerce is very high where the private sector could easily be drawn. However, in the present terminology these have become a priority sector, most of the government enterprises are confined here and are producing commodities which have the intrinsic property of private goods. As an alternative, government could withdraw from such investment and partly cut down its expenses and partly increase its resources in building infrastructure and real estate. In the latter case, the services produced have the property of merit goods and social goods whose social and long run return is high.

Table 9

Sectorwise Contributions and ICOR

Sectors	Share in GDP (1976/77) %	ICOR (1976/77-80/81)
1. Agriculture	71.6	2.3
2. Manufacturing Industry	4.7	3.4
3. Services and Commerce	11.1	3.5
4. Infrastructure	4.7	8.7
5. Finance and Real Estate	7.9	9.8
All	100.0	4.0

Source: Sharma (1989).

A large part of expenses on economic services goes to finance public enterprises (PEs). But the productivity of PEs is low as about six units of capital are needed to produce one unit of output (i.e. ICOR = 5.9) and that their productivity is stagnant as the value added per labour (about Rs. 12 thousand) has not improved during the last dacade (IDS: 1988, p. 137).

One of the keys to increase productivity of investment is to increase peoples' participation in the management of public enterprises and to find out those measures which could redistribute income. For example a large part of the Government expenses are incurred as subsidies and other current transfers.

Two findings from the global experience of less developed countries are noteworthy in this regard. Firstly Ganth & Dutto (1968) concluded that

every monetary unit of activity by public corporations needed support from the general Government revenue to the tune of its one-third with another one-third coming from loans.

Secondly, Short (1983) showed that without the burden of public enterprise support (defined as Government subsidies, transfers and net lending to public enterprises, *less* dividends and interest payment to governments), the extent of deficit in the Government budget would reduce to nearly one-quarter.

This is certainly a serious consideration in the management of Nepalese economy where the efficiency of public corporations is low and the inflationary pressure of deficit budget is high. For example, the excess of government expenditure over its revenue was just 2.1 percent of GDP during the Third Plan (1965-69) but it shut-up to 9.6 percent of GDP during 1985–87 (Table 10).

Table 10

Revenue - Expenditure Gap in Government Budgets

Time	Excess of Expenditure over Revenue (% of GDP)
Third Plan (1965-69)	2.1
Fifth Plan (1975-79)	5.6
Seventh Plan (Average of 1985/86 ¥ 86/87)	9.6

The public or government enterprises not only absorb government revenue but also "crowd out" private sector in the utilizaton of savings. Alternatively, if the equity shares of the government, commercial concerns and industrial undertaking are sold to the broadest possible range of people including the employees, it would infuse such positive attributes as commitment for work because of some sense of ownership, democratic management because of sense of accountability towards public and greater drive for funnelling the widespread savings because of direct dividends or profit. Such adjustments would not only increase the productivity of capital but also increase investment, both of which go on to increase the rate of economic growth as given by the growth equation mentioned above. In short, we may optly call this approach as growth through redistribution of equity

shares of public enterprises. Secondly, this can also undercut monopoly structure and infuse greater competition which is better for improved production and pricing situation.

Social services

Public expenditure on social service such as social security, health, education, housing, drinking water and like have direct effect on the physical quality of life. In this case, we emphasize for an increased role of government.

The Government expenditure on social services is low (i.e. 4.5% of GDP) and is concentrated in particular areas, sub-sectors and clouts. The average expenditure on social services which is 22 percent of Government expenditure is quite low as compared to 36 percent and 57.2 percent of Government expenditure in non-oil developing countries and industrial countries respectively. Also we might note that the Government Expenditure on social security alone varies between over 2 percent of GDP in India and Malaysia to over 10% of GDP in Chile and Uruguay, that on education in LDCs in 1977 averaged to 6 percent of GDP (e.g. Jamaica 6.2 percent, Malaysia 6.6 percent, Zambia 5.8 percent), both the ratios are increasing also (see Prest, 1985). Suffice to say that social security is a must for self respecting societies.

Our emphasis on increased public investment on social services is also suported by the rate-of-return from education presented in Table 11.

Table 11

Rate-of-Return to Education (%)

Stages Economies	Private Rates			Social Rates		
	Primary	Secondary	Higher	Primary	Secondary	Higher
Developing	29	19	24	27	16	13
Intermediate	20	17	17	16	14	10
Advanced	NC	14	12	NC	10	9

NC = Not computable, due to lack of control group of illiterates.
Source: Psacharepoulos (1983).

The rates-of-return to education in developing countries exceed those in other countries, rates-of-return are greater for primary than for secondary or

higher education in developing countries and the social rates are lower than private rates; this gap further increases with the level of education. This indicated to the fact that a mass based skill oriented education in Nepal could pay a very high dividends through improved income distribution and enhanced productivity.

Finally, income or benefit distribution impact of government expenditure on different classes of people in Nepal are not known and, to our knowledge, have not been studied as yet. The fiscal system in India appears to be more progressive than ours. Of the central government expenditure in India during 1973-74, the non-poor (accounting nearly half of the population) gained as much as over five-sixths whereas the poor (i.e. the another half of the population) could gain less than one-sixth. It was also found that for every rupee which the poor pay as tax, they receive only about 80 paise in return (Gupta, 1977).

Another study on the distributional impact of central, state and union territory governments combined in India relating to 1975-76 showed the following: (1) the share of the poor was only about one-third of the non-poor; (2) it is the non-poor living in relatively better-off area who gain more from the food, export promotion, interest and investment subsidies; and (3) the fiscal operations of the government have worked in the direction of making the poor poorer in terms of private-consumption expenditure (Gupta: 1984).

The distributional impact of government expenditure in Nepal is probably more worse than suggested by above two studies. Efforts should, therefore, be made to find the exact situation in Nepal while, at the same time, an expenditure policy designed to benefit the poor could make them more productive.

3. Progressive Taxation

Nepal figures very badly in the field of tax revenue mobilization. During 1960 to 1970, the ratio of tax revenue to GNP at market price in LDCs has increased from 15 percent to 16 percent and that in a typical developed country it has increased from 25 percent (or over 30 percent including social security) to 26 percent (or over 34 percent including social security (Tait et al 1979). But in case of Nepal the tax ratio is dwindling around 6 to 7 percent; most of it has increasingly come from indirect taxes, so wellknown for their regressive incidence and effects.

Table 12

Revenue Structure, 1974/75-86/87

Revenue Sources	Growth Rate (%/annum)	Rs/Capita (1986)	Revenue Ratio (% of GDP in 1986)
Tax	6.5	106	7.2
Direct Tax	2.9	19	1.2
Indirect Tax	7.5	87	6.0
Non-tax	10.5	32	3.2
Total	7.3	138	9.4

Source: Data from MOF (1988).

Before going further, let us examine the taxable capacity and tax effort in Nepal. The econometric techniques developed by Chelliah, Bahl and Tait (1971 and 1975) define taxable capacity on the basis of what one might expect a country with given characteristics to do in the taxation field such as the openness of the economy, income per head or sectoral composition of GNP (see Annex 6). The intensity of tax effort in a country is measured on the basis of the relationship between the predicted and actual ratio.

In these models, the degree of openness (approximated by share of mining in GNP), export ratio (excluding mineral exports) and per capita non-export income (in constant US $) increase the taxable effort whereas the share of agriculture of GNP decreases it. But it may be noted that in case of Nepal, this openness is underestimated because of two reasons: (i) mining and quarrying forms only a very small fraction of GNP (0.22%); and (ii) the official estimates of export ratio (4.5%) might have been underestimated because of open border and unrecorded flow of goods.

The results re-estimated corresponding to the value of variables during 1980/81-82/83 are as follows:

International parity of tax = 11.93%

Actual tax ratio = 7.20%

Index of Tax effort $= \frac{7.2}{11.93} \times 100 = 60.3$ percent

That is the tax effort is about 60 percent of taxable capacity in Nepal. This is an improved situation as compared to the tax effort of 37 percent during 1968-71 but still it is the lowest effort as ever in the world (Chelliah *et al* 1975). This situation further aggravates if we take cognizance of the fact that most of these tax revenues comes from indirect taxes (82.1%) whose very nature is regressive.

Regarding the state of direct and indirect taxes, a report submitted to the Twelveth Session of National Development Council, 1987, rightly says that the rate of indirect taxes is already too high with no more scope for their further increase. It is now necessary to move ahead towards direct taxes; this is appropriate from the point of social justice too (NPC: 1989).

The underlying institutional structure of the economy as presented in Table 13 also support the idea for direct taxes. For example, about 45 percent of the GDP comes from non-agricultural or roughly synonimously from industrial and allied sector and, as a proxy to its distribution, the Gini-index of inequality of distribution of household income in urban areas has increased from 0.50 to 0.85 between 1976/77-83/84 (NPC: 1983 and NRB: 1988). Likewise as the single most comprehensive proxy for the distribution of agricultural income, the household distribution of cultivated land is not only highly unequal but also increasing i.e. from 0.64 in 1961 to 0.69 in 1981. Thus an increase in direct taxes is not only necessary but also both efficient and equitable proposition.

Table 13

Distribution of Income in Urban Sector

Particulars	Unit	Value
1. Share of industry and allied sectors in GDP	%	45
2. Concentration of household income in city (i) 1976/77	Gini-index	0.50
(ii) 1983/84	Gini-index	0.85

Source: NPC (1983) and NRB (1988)

Like government expenditures, the distributional impact of taxes on different income classes of people in Nepal is not known. This is necessary

to establish who should pay how much, and in what form, to the fiscal authority.

A study on tax burden in India, an economy where tax system is presumably more progressive than ours, shows that under most progressive assumptions, the tax burden on the highest consumption expenditure group in the urban sector was of the order of 86.6 percent compared to 19.68 percent for such class in the rural sector whereas in the least progressive assumptions the tax burden in the top rung in urban and rural sectors was 71.4 percent and 22.02 percent of the consumption expenditure respectively (Gupta: 1984). It further says that the tax system has failed to adapt itself to the rural and urban differences.

In the context of Nepal, the rate of tax would be lower but the gap may be further widened if the tax as percent of consumption expenditure were successively expressed as a percent of actual income and a percent of potential income based on established production capacity. A systematic study on the distribution of benefits from and the contribution to the Nepalese fiscal system in relation to different income classes is indispensible for fulfilling basic needs programme. Tentatively, it is clear that there is room to increase direct taxes and thus to increase economic growth.

In view of this situation, we argue that efforts should be made to double the tax ratio. This will enhance the state's ability to step-up expenditure on infrastructure and on social services. Secondly most of these taxes should come from progressive direct taxes such as income tax, wealth tax, property tax and inheritance tax. The property tax has to be viewed also in the context of highly unequal distribution of land, wealth and income on one hand and the negative relationship of land use and productivity with the farm size on the other. This means that the progressive taxes of these sorts will do both increase the revenue productivity as also output growth.

Conclusion

This paper begins from a comparison of targets of economic progress during 1985-2000 against its performance during last two decades. The perspective plan in itself is a land mark in the evolution of development planning as it quantifies the rate of growth of income of poor people (8 percent annually) vis-a-vis the average GNP per capita (3.3 percent). But the stationary state of income level and growing inequality in its distribution in the past imply that it may not be feasible to accomplish these targets unless there is a change in the basic development strategy.

The inspiration of search for an alternative development strategy comes from the experience of about thirty countries during the last two decades. It was found that more equal (or less unequal) distribution of income has led to a higher rate of economic growth.

In case of Nepal, the basic components of strategy called growth through redistribution could be as follows: (i) Land reform: (ii) liberal public expenditure on social services and democratic management of economy; and (iii) progressive income, wealth and property taxes.

Some preliminary analysis of Farm Managment Survey data and Agricultural Census data suggest that both the use and productivity of land would grow with redistribution. Likewise, some key indicators of trends in public expenditure during last decade have been analysed in conjugation with the experience of many developing and developed countries in the field of public economics. It has been argued that government expenditure should be restructured by withdrawing expenditure from quick-and-high productive areas where the private sector could effectively take part, and by government decontrol over public enterprises. We have also argued for systematic studies on the distributional impact of public expenditure and revenue mobilisation system. It has been shown that equitable and higher level of public expenditure in social services is a must in a self-respecting society. Finally, attention has been drawn to the low tax efforts in Nepal from the international standard. It has been proposed that we need to double our tax effort. Here emphasis has been on progressive direct taxes such as income, wealth property and inheritance taxes. These taxes could not only increase revenue productivity but also promote economic growth.

The targets of economic progress set forth are revolutionary in view of our past record, modest in view of the present state of quality of life and economically feasible given the will to adopt requisite policy strategy: that is land reform, displacement of government by private sector in quick-and-high capital productive areas, privatization of public enterprises producing private and merit goods, increased government expenditure on infrastructure building and social services, progressive taxation and sincere efforts to estimate the distributional impacts of fiscal operations. The present paper only presents the bare elements of a comprehensive strategy. It only indicates at the broad trend. Otherwise various econometric relations need to be updated and reinvestigated with greater rigour. This would only substantiate the present approach and make it more operational.

References

Bahl, R.W. 1971. "A Regression Approach to Tax Effort and Tax Ratio Analysis". *IMF Staff Papers*, November 1971, Washington: IMF.

____.1972. "A Representative Tax System Approach to Measuring Tax Effort in Developing Countries". *IMF Staff Papers*, March 1972, Washington: IMF

Central Bureau of Statistics (CBS). 1985. *National Sample Census of Agriculture 1981/82*. Kathmandu: CBS

Chelliah, R.J., H.J. Bass, M.R. Kelly. 1975. "Tax Ratios and Tax Effort in Developing Countries, 1969-71". *IMF Staff Papers*, March 1975, Washington: IMF

Datta, K.L., 1981. "Measurement of Poverty in India: Statewise Estimates". Paper presented at the Conference on Social Science Research and the Problem of Poverty, January 12-15, 1981. New Delhi: Indian Association of Social Science Institutions.

Department of Food and Agricultural Marketing Services (D-FAMS). 1983. *Farm Management Study, in the Selected Districts of the Hill and Tarai of the Central Development Region of Nepal 1981/82*. Kathmandu: Economic Analysis Division, D-FAMS

____. 1986. *Main Report on National Farm Management Study, Nepal, 1983/85* Kathmandu: Economic Analysis Division, D-FAMS

Fletcher, L.B. and L. Connick. 1988. *Food Aid as a Development Resource in Nepal: A Reassessment*. Columbia Pike, Verginia: Development Associates, Inc.

Fletcher, L.B. and Y.B. Thapa. 1989. "Food Aid in Nepal: Development Contributor or Costly Chimera". Forthcoming: being submitted to *Food Policy*. London: Butterworth and Co. (Publishers) Ltd.

Gantt-II, A.H. and G. Dutto. 1968. "Financial Performance of Government-owned Corporations in Less Developed Countries". *IMF Staff Papers*, March 1968.

Government of India (GOI). 1981. *Sixth Five Year Plan 1980-85*. New Delhi: Planning Commission, GOI.

Gupta, A.P. 1977. "Who Benefits from Central Government Expenditure?" *Economic and political Weekly*, Annual Number, 1977. Bombay: Samiksha Publications

______. 1984. *Fiscal Policy and the Poor*. New Delhi: Mohan Primlani for Oxford and IBH Publishing Company

Integrated Development Systems (IDS). 1987. *Financing Public Sector Expenditure in Nepal*. Kathmandu: IDS

Khanal, Y.N. 1988. *Essays in Nepal's Foreign Affairs*. Kathmandu: Murari Prasad Upadhyaya.

Ministry of Food and Agriculture (MOFA). 1971. *Farm Management Study in the Selected Regions of Nepal. 1968-69*. Kathmandu: MOFA, HMG/N

National Planning Commission (NPC). 1983. *A Survey of Employment, Income Distribution and Consumption Pattern in Nepal 1976/77*. Kathamandu: NPC

____. 1989. *Programme for fulfillment of Basic Needs (1985-2000)*. Second Edition. Kathmandu: NPC

Nepal Rastra Bank (NRB). 1988. *Multipurpose Household Budget Survey: A Study on Income Distribution, Employment and Consumption Pattern in Nepal*. Kathmandu: NRB, Research Department

Paudyal, S.R. 1988. *Foreign Aid and Development in Nepal*. New Delhi: Commonwealth Publishers

Prest, A,R. 1985. *Foreign Aid and Development in Nepal*. Third Edition. London: English Language Book Society

Psacharopoulos, G. 1983. "Educational Research at the World Bank". *World Bank Research News*, Spring, 1983

Sharma, G. 1989. *A Macroeconomic Study of the Nepalese Plan Performance*. Jaipur: Nirala Publications.

Short, R.P, 1983. *The Role of Public Enterprises: An International Statistical Comparison. DM/83/34:* Washington: IMF.

Tait, A.A. and P.S. Heller. 1982. *International comparison of Government Expenditure: A starting Point for Discussion,* Occasional Paper No. 10. Washington: IMF.

Tait, A.A., W.L.M. Gratz and B.J. Eichengreen. 1979. "International Comparison of Taxation for Selected Developing Countries, 1972-76". *IMF Staff Papers,* March 1979. Washington: IMF.

Thapa, Y.B. and Urmila Aryal. 1988. "Productivity-Wage Gap and Surplus Appropriation in Nepalese Agriculture". *The Economic Journal of Nepal,* Vol.11, No. 3, July-September 1988. Kathmandu: T.U., Central Department of Economics.

____. 1988. "Inter-sectoral Terms of Trade in Nepal: Concepts, Estimates and Issues". *Journal of Administration and Development Studies,* December 1988. Kathmandu: T.U., Centre for Economic Development and Administration.

Toye, J.F.J. (Ed.). 1978. *Taxation and Economic Development.* London: Frank Cass.

World Bank. 1981-88. *World Development Report* (various issues). New York: Oxford University Press

ANNEX 1

A NOTE ON CORRELATION ANALYSIS

The correlation or regression analysis helps to quantify the cause and effect relation present in the data. A simple linear relation given below has been estimated here.

$$y = a + bx + u$$

where,

y = Dependent variable
x = Explanatory variable
a = Value of 'y' when 'x' is zero
b = Change in 'y'due to unit change in 'x'
u = Random error showing deviations from the predicted line.

Using this function, the relation between the annual rate of growth in gross national product per capita and the distribution of national income (in percent) among quintile income groups has been examined (Annex 3). Similarly, the degree of association between the cropping intensity or farm productivity on one hand and the farm size on the other has also been analysed (Annex 4 and 5).The same linear relation has been used to project the food grain production and the incidence of poverty (Annex 2).

ANNEX 2

POVERTY AND FOOD PRODUCTION

1. Incidence of Poverty

The Basic Needs Income (BNI) has been defined as the level of income per capita whose 65 percent, if spent to purchase food, would provide 2340 calories/day/capita (c/d/c) in Mountain/Hill or 2140 c/d/c in Terai, or 2250 c/d/c in country; the rest of income would be used to meet other necessities (NPC:1989). Thus the BNI is synonymous with the absolute poverty level income.

The absolute poverty level food energy requirement prescribed by the Nutrition Expert Group of the Indian Council of Medical Research for the rural and urban sectors (Datta:1981)has been averaged here by applying Nepalese rural-urban population weights of seventies in order to facilitate comparison.

The Nepalese norms of daily calories requirements are about 7.6 percent below that recommended for India (approximately 2420) and about 9.8 percent less than that recommended for the average condition of Uttar Pradesh and Himanchal Pradesh (approx.2470 calories).

The BNI required to meet the daily food energy requirement fixed by the National Planning Commission of Nepal has been estimated to be Rs.160.8/capita/month for Mountain and Hill and Rs.125. 64/c/m for the Terai. Corresponding to these BNI, the incidence of poverty in the Mountains has been reported to be 44.1 percent of population while that in Hills is 50 percent and in Terai is 34.5 percent of population (NRB:1988)

The cost of living in Mountain is higher than that in Hill, so the BNI for Mountain was re-estimated by using the above mentioned Rastra Bank data. These are retail prices of agricultural commodities (Table A- III), food consumption pattern in rural Nepal (Table G-VII) and in urban Nepal (Table G - VIII) and the distribution of household monthly income by decile groups (Table F- XV) .The average foodgrain price in Mountain was found 23 percent higher than that in Hill. Correspondingly, the BNI for Mountain was reworked out to be Rs.197.8/capita/month.

The incidence of poverty in Mountain corresponding to the revised

estimate of BNI is 55.83 percent.

Regional population weights were projected on the basis of 1971-81 population growth rates as shown by Population Census. Thus the incidence of poverty in Nepal in 1983/84 averaged out to be 43.5 percent of population. It was 36.2 percent in 1976/77.

Also note that the all-India incidence of poverty was 51.5 percent in 1972/73 and 48.4 percent in 1979/80 (GOI:1981).

The comparative Nepalese and Indian data on food energy requirement, incidence of poverty and the pattern of income distribution (Annex3) imply that the incidence of poverty in Nepal is more serious than reported.

2. Trends in Food Production

Future scenario of edible food grain production per capita (FGP/c) in kg/capita/ year against the time trend in years (T) was based on the past data of 1964/65 to 1987/88. It assumes a linear relation as follows:

(FGP/c) = 198.8- 1.77 T (1964/65)
FGP/c in year 2000 A.D. = kg/c /year

Likewise, the incidence of poverty (IP) as percent of people below poverty line in the population was also projected based on the data from two major national surveys conducted in 1976/77 and in 1983/84 by the Planning Commission (NPC:1983) and Rastra Bank (NRB:1988) respectively. It also assumes a linear relation.

IP = 36.2+ 1.04 T (1976/77)
IP in the year 2000A.D. = 62% of the population.

Recall that linear trend projections remain more or less valid as long as the structure of the economy does not change, more so in the short run. Secondly what is more important here is the general direction of change, not the exact numbers.

ANNEX 3

DATA ON INCOME DISTRIBUTION AND ECONOMIC GROWTH, 1964-85

The countries considered for analysing the relationship between economic growth and income distribution has been listed below. Economic growth is measured in terms of annual rate of change in the gross national inocme (GNP) per capita. Income distribution has been expressed as percentage share in the GNP by quintile income groups in ascending or descending order.

Table 3.1

Economic Growth Rate and Income Distribution by Countries

Countries	Growth in GNP/Capita (% annum)	Distribution of GNP (%)			
		Bottom 20% People	Lower 80% People	Top Quintile People	Top 10% People
1. Nepal	0.1	4.6	40.8	59.2	46.5
2. India	1.7	7.0	50.6	49.4	33.6
3. Sri Lanka	2.9	5.8	50.2	49.8	34.7
4. Thailand	4.0	5.6	50.2	49.8	34.1
5. Peru	0.2	5.1	39.0	61.0	42.9
6. Philippines	2.3	5.2	47.5	52.5	37.0
7. Zambia	1.6	3.4	38.9	61.1	46.4
8. Turkey	2.6	3.5	43.3	56.5	40.7
9. Korean Rep.	6.6	5.7	54.7	45.3	27.5
10. Kenya	1.9	2.6	39.6	60.4	45.8
11. Yugoslavia	4.1	6.6	61.3	38.7	22.9
12. Japan	4.7	8.7	62.5	37.5	22.4
13. Indonesia	4.8	6.6	50.6	49.4	34.0
14. Arjentina	0.2	4.4	49.7	50.3	35.2
15. German Fed. Rep.	2.7	7.9	59.5	39.5	24.0
16. Sweden	1.8	7.4	52.3	47.7	28.1
17. Costa Rica	1.4	3.3	45.2	54.8	39.5
18. Tanzania	0.9	5.8	49.6	50.4	35.6
19. Egypt	3.1	5.8	49.6	50.4	35.6
20. Italy	2.6	6.2	56.1	43.9	28.1
21. Hungary	5.8	6.9	64.2	35.8	20.5
22. Hong Kong	6.1	5.4	57.0	47.0	31.3
23. Isreal	2.5	6.0	59.1	39.9	22.6
24. Netherland	3.1	8.3	63.8	36.2	21.5
25. Norway	3.3	6.0	61.8	38.2	22.8
26. Cote d' Ivori	0.9	2.4	38.6	61.4	43.7
27. Venezuela	0.5	3.0	46.0	54.0	35.7
28. Belgium	3.8	7.9	64.0	36.0	21.5
29. Sudan	-0.3	4.0	50.2	49.8	36.4
30. China	4.8	9.0*			
31. Syria	4.0	7.8*			
32. Rumania	8.2	14.4*			

* Not available; therefore predicted by using the equation given in the text.
Source: world Bank (1981-88).

The annual growth rate of GNP/C was regressed against income distribution. The results have been summarised in Table 3.2.

Table 3.2

Relationship between Economic Growth and Income Distribution

Income Groups	Intercept	Slope Co-efficient	Elasticity Co-efficient	t-statistics	Co-efficient of Determination (R^2)
Lowest quintile	-0.90	0.62	1.35	3.63	0.33
Fourth quintile	-10.27	0.60	5.82	4.18	0.39
Bottom four quintile	-5.44	0.15	3.07	2.68	0.39
Fifth quintile	10.26	-0.16	-3.06	4.32	0.42
Top 10% people	7.83	-0.16	-2.08	4.51	0.43

ANNEX 4

WHEAT PRODUCTION FOREGONE DUE TO DECREASE IN CROPPING INTENSITY ASSOCIATED WITH INCREASE IN FARM SIZE

The data on cropping intensity available from the latest farm management study (FMS) and agricultural census has been analysed by using simple linear regression. Its results are presented in Table 4.1 below:

Table 4.1

Relationship between Cropping Intesity and Farm Size

Regions/Districts & Year		Intercept (CI in $)	Slope (% CI/ha)	t–statistics	Co-efficient of Determination (R^2)	Degrees of Freedom
Country	1981/82	142.8	-0.95	1.134	0.20	6
Hill: Kavre	1968/69	140.5	-42.50	3.020	0.65	5
Syanga	1968/69	123.3	-2.69	0.580	0.06	6
Tarai:						
Rupandehi	1968/69	142.5	-1.65	3.587	0.69	6
Kailali	1968/69	164.2	-2.50	5.834	0.85	6
Bardiya	1968/69	170.0	-2.72	2.211	0.81	6
Tarai total	1983/85	160.25	-3.25	2.588	0.87	1

Source: MOFA (1971)
DFAMS (1986)
CBS (1985)

Note: The degrees of freedom is small as the regression is based on the data grouped by farm size classes. Nevertheless the t-values are high and the size of R^2 is big both of which provide sufficient statistical validity in case of small sample size.

At the present level of technology, the cropping intensity (i.e. the ratio of cropped area to cultivated area) in Tarai is predicted to be 160.25 percent; when the farm size increases by one hectare, the predicted decrease in cropping intensity is 3.25 percent points. That is,

$$CI = 160.25 - 3.25 \times FS$$

Where,

CI = Cropping intensity in percent
FS = Farm size in hectare.

The decrease in cropping intensity is mainly due to fallow land in the winter-season; among others, it could be used for the production of wheat. The decrease in cropping intensity is particularly serious in large farms.

In the Nepalese context, a farm size holding greater than 3.0 ha may be regarded as large farm; their average size of holding in Tarai is 6.15 ha (or 9.22 bigha) which is five and half times more than the national average (see Table 4.2).

Table 4.2

Farm Size and Distribution of Cultivated Landholdings, 1981

Region/Size of Holdings	Number of Households	Percentage of Total Households	Total Cultivated Hectares	Percentage of Total Cultivated Land	Average Cultivated Hectares Per Holding
Nepal					
less than 0.5 ha	1,107,902	50.5	161,987	6.6	0.15
0.5-1.0 ha	335,420	16.2	264,522	10.8	0.74
1.0-3.0 ha	535,964	24.4	868,201	35.3	1.62
More than 3.0 ha	194,623	8.9	1,160,628	47.3	5.96
Total	2,193,909	100.0	2,455,338	100.0	1.12
Tarai					
Less than 0.5 ha	434,210	45.6	38,705	2.8	0.09
0.5-1.0 ha	123,250	13.0	91,367	6.5	0.74
1.0-3.0 ha	262,336	27.6	463,521	33.1	1.77
More than 3.0 ha	131,312	13.8	807,833	57.6	6.15
Total	951,108	100.0	1,401,426	100.0	1.47
Hills and Mountains					
Less than 0.5 ha	673,692	54.2	123,282	11.7	0.18
0.5-1.9 ha	232,170	18.7	172,155	16.4	0.75
1.0-3.0 ha	273,628	22.0	404,680	38.4	1.48
More than 3.0 ha	63,311	5.1	352,795	33.5	5.57
Total	1,242801	100.0	1,053,912	100.0	0.85

Source: CBS, 1985.

The inverse relationship between cropping intensity and farm size, on one hand, and the highly unequal distribution of cultivated area on the other can be used to estimate the missed food production opportunities; in this regard, the estimation of wheat production foregone given below merits consideration:

1. Cropping intensity predicted for large farms
   $= 160.25 - 3.25 \times 6.15 = 140.26$ percent
2. Predicted cropped area if there were no large farms
   $= 6.15 \times 1.603 = 9.86$ ha
3. Predicted cropped area per large farms
   $= 6.15 \times 1.402 = 8.62$ ha
4. Loss in cropped area due to large size holding
   a) Loss per holding $= 9.86 - 8.62 = 1.24$ ha
   b) Loss per hectare $= \frac{1.24}{6.15} = 0.20$ ha.
5. Total loss of cropped area due to farm size greater than 3 ha (or averaging 6.15 ha) in Tarai (from Table 4.2).

   802 thousand ha $\times$ 0.20 = 162 Th. ha.
6. Wheat production foregone
   The average wheat productivity in Tarai in 1987/88 was 1.38 MT/ha.

Now if we assume,

WPF = Wheat production foregone
WPF = wheat area foregone
WY = wheat yield per hectare

We have,

$$WPF = WAF \times WY$$
$$= 162 \times 1.38 = 224 \text{ thousand MT.}$$

That is the wheat production foregone in Tarai alone is 224 thousand MT per year.

ANNEX 5

PRODUCTION OF PADDY AND MAIZE FOREGONE DUE TO DECREASE IN PRODUCTIVITY ASSOCIATED WITH INCREASE IN FARM SIZE

Paddy production Foregone in Tarai

The grouped data on productivity and farm size available from various farm managment studies has been analysed by using simple linear regression as given in Annex - 1. Some of the results have been presented in Table 5.1 below:

Table 5.1

Relation between Productivity and Farm Size

Crops Regions and Years		Intercept (kg)	Slope (kg/ha)	t-statistics	Co-efficient of Determination (R^2)	Degrees of Freedom
Paddy:						
Kavre	1968/69	2465,9	-945.2	1.63	0.53	5
Dhading	1968/69	3765.3	-762.9	2.30	0.56	6
Syangja	1968/69	2653.7	-446.2	12.75	0.97	5
Tanahun	1983/85	2678.9	-427.8	1.80	0.77	1
Rupandehi	1983/85	1113.4	-11.4	2.66	0.54	6
Kailali	1983/85	1595.2	-22.8	1.04	0.18	6
Parsa	1981/82	1713.3	-20.8	1.75	0.48	3
Dhanusha	1981/82	2132.7	-8.8	1.66	0.48	3
Maize:						
Kavre	1968/69	2823.6	-795.6	2.02	0.45	5
Dhading	1968/69	1654.1	-386.2	2.41	0.49	6
Syanga	1968/69	2302.7	-374.8	2.24	0.69	5
Mountain	1983/85	1354.8	-286.1	1.73	0.75	1
Hill	1983/85	1266.1	-106.3	31.70	0.99	1
Bardiya	1968/69	973.3	-10.9	0.87	0.13	6
Wheat:						
Kavre	1968/69	1040.7	-290.3	1.73	0.38	5
Potato:						
Mountain	1983/85	617.7	-209.5	4.35	0.95	1
Livestock:						
Cattle, Hill	1983/85	659.9	-89.6	2.71	0.88	1
Buffalo, Hill *	1086.0	-222.2	2.07	0.80	1	

Source: CBS (1985)
MOFA (1971)
DFAMS (1986)

*Gross income in rupees per Livestock Unit related to farm size.

The productivity of paddy based on the farm managment studies (FMS) in Rupandehi, Kailali, Parsa and Dhanusha districts during the first half of eighties out of 1638.6 kg per hactare; while predicted rate of decrease in productivity due to increase in the farm size averaged at 15.96 kg per hectare (see the intercept and slope in Table 5.1). These are simple averages. This and the information on the land distribution (Table 4.2) are helpful to perform the following estimation of missed production potential of food:

1. Predicted level of productivity in large farms is given by,
   $1638.6 - 15.96 \times 6.15 = 1540.4$ kg/ha
   That is, 6 percent loss in yield.

2. During 1987/88 paddy was grown in 1050 thousand hectare in Tarai where the average yield was 2.26 MT/ha. So, the total production of paddy foregone in Tarai due to negative productivity farm size relation and the present land ownership pattern, is given below.

   If we assume,

   PPF = Paddy production foregone
   PAT = Paddy area in Tarai
   ALF = Area under large farms (proportion)
   PY = Paddy yield
   PDL = Productivity decline in large farms (proportion).

   We have,

$$\begin{aligned} PPF &= PAT \times ALF \times PY \times PDL \\ &= 1050 \times 0.58 \times 2.26 \times 0.06 \\ &= 83 \text{ thousand MT} \end{aligned}$$

   That is the paddy production missed in Tarai alone is 83 thousand MT a year.

Maize Production Foregone in Hills and Mountains

1. Maize is the most important crop in Hills and Mountains. There the total area under maize in 1987/88 was 575 thousand hectare: 9 percent was in mountains and the rest 91 percent was in hill sub-region. The maize yield at present level of technology predicted for these regions from the farm management study data (Table 5.1) can be averaged using these area weights as follows:

a) Initial yield level (kg/ha):
$1354.8 \times 0.09 + 1266.1 \times 0.91 = 1274.1$ kg/ha

b) Rate of decline in yield associatd with farm size (kg/ha):
$- 286.1 \times 0.09 - 106.3 \times 0.91 = -122.5$ kg/ha

2. Level of yield in Large Farms
The average size of holding in large farms (greater than 3 ha) in Hills and Mountains is 5.57 ha. So the predicted level of yield in the large farms is given by,
$1274.1 - 122.5 \times 5.57 = 591.8$ kg/ha
That is, 46 percent loss in yield in the large farms.

3. Maize production Foregone
The average yield of maize in mountain and hill region during 1987/88 as shown by production estimates was 1.42 MT/ha.

Now if we assume,

MPF = Maize production foregone
MAHM = Maize area in hills and mountains
ALF = Area under large farms (proportion)
MY = Maize yield
PDL = Productivity decline in large farms (proportion)

We have,

MPF = MAH × ALF × MY × PDL
= $575 \times 0.34 \times 1.42 \times 0.46$
= 128 Th. MT.

That is the maize production foregone in hills and mountains alone turn out to be 128 Th.MT every year.

ANNEX 6

INTERNATIONAL PARITY OF TAX EFFORT IN NEPAL

The regression equation developed by Bahl and Chelliah from the data of 1969-71 in order to predict the international parity of tax ratios is as follows:

$$T/Y = 15.66 + 0.35\ NY - 0.08\ AY,\ R^2 = 0.442$$
$$(11.07)\ (4.44)\ (2.37)$$

Where,

T/Y = tax ratio
N/Y = share of mining in GNP,
AY = share of agriculture in GNP.

As an alternative, the following equation was also estimated.

$$T/Y = 11.47 + 0.001\ (Yp - Xp) + 0.44\ Ny + 0.05\ Xy$$
$$(7.84)\ (0.38)\ (5.45)\ (1.17)$$
$$R2 = 0.376$$

Where,

(Yp - Xp) = per capita non-export income in US$
Xy = export ratio excluding mineral exports.

Regarding the magnitude of these explanatory variables in Nepal, the trinium average during 1980/81-81/83 turned out to be as follows: Share of mining and quarrying in GNP 0.22 percent, share of agriculture in GNP 55.67 percent, national income per capita US$ 146.5, the per capita non-export income US$ 139.1 and finally the export ratio excluding minerals was 4.5 percent.

Despite the cautions of underestimation mentioned in the text above, the tax ratio for Nepal predicted by first equation is 11.2 percent of GNP and that by the second equation is 11.93 percent of GNP. This is against the actual tax ratio of 7.2 percent during 1980/81-82/83 average. With these results, we are in a position to evaluate the international parity of tax effort in Nepal

CONTRIBUTIONS TO NEPALESE STUDIES
CNAS, TRIBHUVAN UNIVERSITY

Vol. 16, No. 2
July 1989

TYPOLOGICAL VIEW OF LANGUAGES

Sueyoshi Toba

Introduction

It is important to know something about what is called language typology. It is the study of why the order of words in sentences differs from one language to another. This paper tries to discuss about the verb-final languages (SOV) which is prevalent in this part of the world. English and other European languages are the languages known as SVO languages contrasted to the SOV languages. The place where the verb comes in the sentence usually tells where the other words will come as well. The word order differences from one language to another are largely predictable. This is because languages try to be clear and efficient. Things which cause confusion are changed around, until over the generations the easiest word order emerges. It has been found that this has resulted in similar word orders in each language type in regard to where the verb stands.

Verb-final languages, that is, languages in which the verb normally comes last in the sentence, makes up around 30% of the world's languages, and share many of the same structures whether they are in Asia, Africa or the Americas. What are some of the differences between verb-final languages and those languages with the verb near the beginning of the sentence? I will discuss such differences one by one. Knowing why things are arranged differently can help us to think through what the natural order is likely be in our own language. Of course every language has some peculiarities and exceptions from the normal patterns.

Case marking

The relationship of a noun to the verb in the sentence is called "case". In order to connect nouns to verbs, languages with verbs before the

object have the markers in front of the nouns such as the object marker. This makes the marker come between the two, such as in "go to town." In contrast, languages with verbs at the end have the case markers attached to the end of nouns. This makes the connection between nouns of all cases come between them and their verb, such as "ghar-maa gaen." It is important to get to know this differences. The change took place from prepositions to postpositions. English has a strict word order of subject-verb-object (SVO). It has dropped most subject and object case markers since the word order tells whether the noun is a subject or an object. This always forces the subject slot to be filled in English. So if the subject noun is not used, it will be replaced by a pronoun. If the word order is not strongly fixed in the language there is probably no need to always have such pronoun subjects since the case markers identify whether the noun is subject or object. In fact, if a verb-final language does not require the subject, it will probably develop some way to show whether the noun is subject or object. This is useful, since both subject and object come before the verb, and sentences such as "bird ate" will be ambiguous as to whether the bird was eater or eaten.

Emphatic pronouns and word order

The situation in English mentioned above, where pronouns are used as subject markers, presents another problem. In most verb-final languages which have case marked by actual words or particles rather than by word order, pronouns which are fully written are normally emphatic. Emphasis is given in different ways in different languages. For example, if an English speaker wants to emphasize a pronoun he can pronounce it with more stress. Moving words out of their natural order also makes them emphatic. Word order changes are very common in both Greek and Hebrew to give emphasis. For example, by moving a direct object to the beginning of the sentence it becomes prominent. Again, English with its fixed word order is not as free to move things around for emphasis. However, many verb-final languages do have sufficient person agreement and case markers to allow the same function of fronting or other word order changes to give emphasis.

Verbal auxiliaries

The general preference in verb-final languages for suffixes over prefixes is also seen with verbal auxiliaries. In the languages mentioned above they normally come before the verb as in the English "has said", while in verb-final languages they follow the verb as in Nepali "garnu bhayo". There seems to be a function of the auxiliary in verb-final

languages to tie the sentence together. This is seen in some verb-final languages which like to string gerunds or participles together.

The question particle

Another result of the preference for suffixes in verb-final languages is the position of the question particle. In Hebrew it comes first in the sentence, as is normal for languages with prefixes. But verb-final languages have the question particle at the end of the sentence. English use other devices such as word order change marking the beginning of the question sentence. "He will go" becomes "Will he go" without any special particles. Khaling, one of the Rai languages, uses the question particle "wo" as "ikam khoestae wo" "Did you go home?"

Adverbs

Verb-final languages have adverbs before the verb. This is expected since the verb must be at the end of the sentence. Languages which are not verb-final normally have adverbs after verbs and objects. Example in Khaling: am waetaa khwai (he slowly go) "He goes slowly."

Genetives

Genetives or possessives are another type of noun modifier and regularly come before the noun is verb-final languages. Many languages with the verb before the object have the genetive after the head noun in line with greater efficiency in not coming between nouns and verbs. English has two genetive forms: "son of man" and "man's son". The verb-final languages use the second type only.

Adjectives

As with genitives and relatives, adjectives in verb-final languages usually come before the noun they qualify. Some exceptions occur where verbally derived adjectives follow the pattern of subject-verb. In spite of English and German which have kept their original pattern with adjectives first, the other languages have developed adjectives after nouns as in Hebrew, Spanish and Greek when the article is repeated.

Relative clause

A relative clause is a clause which modifies a noun. In English such clauses are usually introduced by "who", "which", or "that", as in

(1) she is the girl who came

English prefer to have the clause after the noun. However, verb-final languages generally prefer having noun modifiers before the noun. Khalings would say:

(2) am pi-pae melsem (he/she come-relativiser girl)

There seems to be less problems in understanding if noun modifiers do not come between the verb and its object. The main words are kept closer by having modifier on the edge in both language types:

modifier - object - verb and
verb- - object - modifier.

In many languages there are specific reasons for moving the relative to the other side of the head. For example, if the clause has another noun of its own and is preceded by another relative clause, it will probably not be clear whether the first clause modifies the head noun or the noun in the second relative.

(3) the table which is big which is covered with a cloth

becomes "which is big cloth covered table", meaning either "big table" or "big cloth". Some languages in such cases allow one relative clause to move behind the noun.

Subordinate clauses

Verb-final languages normally have dependent clauses before the main clause, keeping the main verb at the end of the sentence. English prefer to have the main clause first. However, the order of clauses may be reversed in most languages for emphasis. For example,

(4) He studied because he had a test.

should normally be expressed in verb-final languages,

(5) Because he had a test he studied.

Japanese, one of the verb-final language as Nepali or Khaling follows the above pattern,

(6) Shiken ga atta node benkyo-shita (test Sub. was Reason Object case maker study-Past)

Khaling expresses similar way,

(7) Am-po u-jaac go-tae naa pareiman-tae-si (he-Gen. he-Pos. test is-Past Reason study-Past-Self)

Most languages also allow for emphatic reasons to be stated in a separate clause such as,

(8) He studied,, the reason is that he had a test.

This pattern may be normal in Nepali, even though coloqual Nepali would say as follows:

(9) us-ko jaanc bhaeko-le poD-yo (he-Gen. test is-Past-Reason study-Past)

Negatives

Negative markers normally develop from two possible sources. The first is from adverbs like "not". The other source of negatives is from special verbs which give a negative meaning to other verb. In this case the negativizing verb is normally the main verb of the sentence. For verb-final languages it will come last, and for others it will normally come before the subordinate verb. The order then is the opposite in the two types of languages. Note the following English (10) and Japanese (11).

(10) He refused to go.

(11) ikunowo kotowa-tta (to-go refuse-Past)

As I know there is no such word expressing negative meaning in one word in Nepali or Khaling. It seems to me that these languages can use negative freely as in (12), (13). See Khaling example in (14).

(12) us-le jaanu manjur gar-e-na (he-Agent to-go agreement do-Past-Neg.)

(13) us-le jaanu be-manjur gar-e (he-Agent to-go Neg.-agreement do-Past)

(14) am khwaannae mu-ghaang-we (he to-go Neg.-agree-Neg. Past)

In languages like English where the word order of verb in second place is strongly established, the negative comes between the helping verb (or modal) and the main verb in the order of

(15) He did not go.

Compare this with German which is closely related to English.

(16) Er ging nicht (he go-Past Neg.)

Another problem comes with infinitives. Sentence like

(17) He decided not to go.

are likely to be confused with "he didn't decide to go".

Topicalization

A universal tendency in communication is that topical or assumed information comes first and new information follows. This is seen on the sentence level where the subject is the most topical element and normally comes first. Usually if a direct object of a sentence becomes the topic it will move to the subject position. In SVO languages this often done with the passive voice. However, in verb-final languages the passive voice is not as common, and in some languages, for instance, Khaling, it does not exist at all.

Topicality can also be noted in other positions than subject. Even a dative which stands before other objects is probably there because it has higher topicality. The ability to move words around is especially obvious in Greek. Many verb-final languages have this same option, so there is real value in studying the original word order. The tendency to have known elements first favors the verb-final language pattern of having dependent clause first. This is because dependent clauses are normally more topical than main clauses. However, the structure of SVO languages often has topical dependent clauses following the main clause with its new information. In this respect literary Nepali has same pattern. I shall not discuss why so in this paper. Clause order and discourse structure should follow topicality patterns in those languages where they are normal. "Because", "in order to", "after" "before" "while" and other similar words are clues of high topicality. They should logically precede new information. To summarize this;

SVO main clause + dependent clause
SOV dependent + main clause
(topical)

Positive–negative contrast

One application of the above principle of known or assumed information coming first in the sentence is found in the positive-negative contrast. In languages with the verb near the beginning, the negative often comes before the positive, as in

(18) He did not come, but I kept waiting.

Verb-final languages, however, are quite regular in preferring the positive first. Note the following Nepali example.

(19) Mai-le us-laai parkhi raheko thi-e-tara u aa-e-na (I-Agent he-Patient wait keeping was but he come-Past–Neg.)

If the positive and negative are both stated, the logical expectation is to have the presupposed or assumed statement first and the negative new information second. The fact that verb-final languages prefer this order provides an example where practical considerations determine structure. Most languages seem to allow either order.

Logical progression in paragraphs

Language typology also raises the question of the discourse structure at the paragraph level. The logical sequence for verb-final languages is to put the generalities and background evidence first, and then give the conclusion while the logic of non-verb-final languages usually puts the main point first, and then give the evidence. I often heard this fact when a Japanese news reporters did their work. Western reporters would give the same news items quite opposite. Namely they give important conclusions first and then expand more detail later.

General and specific

The study of language types can also offer some insights on what comes first in ordering, general or specific. In non–verb–final languages the normal pattern is specific before general, such as "London of England" "Mary Smith" "Solomon the son of David" and "rebekah his mother". This is to be expected where the whole language set-up puts the main point first and explanations afterwards. Main clauses come before dependent clause and head

nouns come before relatives and other modifiers. Verb-final languages have just the opposite: qualifier and explanations before the main point.

Gapping

Gapping refers to what happens when two sentences with the same verb are combined and repeated verb is deleted. This "gap" comes in the second clause in English. For example:

(20) John bought paper and Mary a pen.

However in verb-final languages the gap must come in the first clause since the final verb cannot be deleted.

(21) Sita-le euTa pensil raa Raam-le kalaam kin-yo (Sita- Ag. a pencil and Ram-Ag. pen buy-Past)

Direct or indirect speech

Verb-final languages favor direct speech while non-verb-final languages with indirect speech. Verb-final languages generally prefer stringing basic clauses together on an equal levei without the subordination. An example would be:

(22) aaja paani parcha bhaannu bhaayo (today rain fall say-Inf. Honourific)

Nepali can take "that" clause also. In this way Nepali is changing into SVO pattern as Hindi and other Indic languages.

Coordination by participles and gerunds

Another variation in languages follows from the above mentioned preference for verb-final languages to sting clause together.Verb-final languages will string clause together with participles or gerunds rather than put in subordinate relationships or omit any connectors. Especially in stories or narrative discourse a series of gerunds may go on for a dozen or more clauses in typical verb-final language.

(23) uhaan kaam gardai iskul-maa paDcha (he work doing school-at study)

Conclusion

We have seen many aspect of language structure comparing different language types such as SVO and SOV in particular. In many respects they

appear to be opposite of a scale. Thus we see a mirror image as look at them side by side. After the subject of the sentence, practically everything is reversed, and even the position of the noun subject must be switched if the dependent clause subject is the same as in the main clause which now comes at the end. Every additional structural complication, such as more subordinate clauses, infinitives and relatives, will result in an additional reversal of order in the clauses.

References

Givon, T., 1979. *On Understanding Grammar.* New York: Academic Press.

___ 1984. *Syntax: a Typological Fuctional introduction.* Philadelphia: John Benjamins.

Toba, S., 1979. Khaling. Asian and African Grammatical Manual no. 13d. Tokyo: Bunpo Kyodo Kenkyu project, Asai Africa Gengo Bunka Kenkyujyo, Tokyo University of Foreign Studies.

___ 1989. A typological comparison of Nepal and Japanese, ed.,Bandhu, For Sir Ralph H. Turner. Kathmandu: Royal Nepal Academy

CONTRIBUTIONS TO NEPALESE STUDIES
CNAS, TRIBHUVAN UNIVERSITY

Vol. 16, No. 2
July 1989

मुलुकी खरिदार गुणवन्त

रूक्मिणी प्रधान (वन्त)

नेपालको आधुनिक इतिहासमा मुख्तियार जनरल भीमसेन थापाको महत्त्वपूर्ण स्थान छ। वि.सं. १८५७ सालमा स्वामी महाराज रणबहादुर शाहसँग काशी जानेहरूमध्ये एक भीमसेन थापा पनि भएको हुँदा[१] यिनी महाराजाका विश्वासपात्र भारदार भएकोमा शंका रहँदैन। वि.सं. १८६० मा बनारसमा हुँदा स्वामी महाराजाबाट भीमसेन थापालाई गरिदिएको धर्मपत्रबाट[२] पनि उनको महत्त्वको बोध हुन आउँछ। पछि महाराज रणबहादुर शाहले 'म मरि मुलुक डुब्न्या छैन, भीमसेन मर्‍यो भन्या मुलुक डुब्न्या छ' भनी उनको सम्मान गरेका थिए।[३] वि.सं. १८६३ मा रणबहादुर शाहको हत्यापछि भीमसेन थापाले आफ्ना विरोधीहरूलाई पन्छाई[४] शक्ति बढाउने अवसर पाए। यसरी उनी मुख्तियार बने।[५]

भीमसेन थापाको मुख्तियारी कालमा देशको प्रशासन व्यवस्थामा एउटा नयाँ मोड आयो। प्रशासन व्यवस्थालाई सुचारूरूपले संचालन गर्नाका लागि विभिन्न पदहरू रहेका थिए। सबभन्दा माथि राष्ट्रनायकको रूपमा श्री ५ को स्थान रहन्थ्यो। दोश्रो स्थान मुख्तियारको थियो। मुख्तियारबाट नै चौतारा, गुरू, पुरोहित, काजी, सरदार, खरदार, बहिदार आदिको नियुक्ति हुन्थ्यो। यीनैमध्ये भीमसेन थापाका अति विश्वासपात्र कारीन्दा गुणवन्तको ठाउँ-ठाउँमा चर्चा परेको छ। उनी बारे धेरै विवरणहरू थाहा हुन सकेको छैन। त्यसै हुँदा उनीबारे केही प्रकाश परोस् भन्ने उद्देश्यले यो लेख लेखिएको छ। हाल गुणवन्तबारे प्रकाश पार्ने खालका केहि सामाग्री प्राप्त भएका छन्।[६]

भीमसेन थापाका उदयकालमा उनका विश्वास पात्रहरूमध्ये गुणवन्त एक थिए। यिनी प्रशासनिक इतिहासमा वि.सं. १८७१ देखि देखा परेको कुरा वंशावलीहरूको अध्ययनबाट थाहा हुन आउँछ।[७] वंशावलीमा गुणवन्तलाई मुख्य कारीन्दा, मुलुकी खरिदार, मेजर[८] जस्ता पदले विभुषित गरिएको छ। ख्याति प्राप्त यी गुणवन्तको प्रशासनमा कहिले प्रवेश भयो भन्न सकिंदैन। वि.सं. १८७१ मा लडाईको मैदानमा उत्रेका थिए। यसैसाल चिनिया सेनापतिसँग भेट गर्न दिगर्चा गएका प्रतिनिधि मण्डलमा गुणवन्त पनि परेका थिए। यस कुरामाथि दृष्टि दिंदा गुणवन्त यस समयभन्दा पहिले नै सेवामा आईसकेको अनुमान हुन्छ।

खरीदार पदले परराष्ट्र विभाग सम्बन्धी हेरविचार[९] गर्नेलाई बुझाउँछ, भने मेजर पदले सैनिक प्रशासनलाई बुझाउँछ। यसरी एउटै व्यक्तिलाई कहिले सैनिक तर्फ लैजानु र कहिले परराष्ट्रतिर तान्नुमा भीमसेन थापाको विश्वासपात्र हुनुको भूमिका रहेको छ।

तीनताक खरीदार पदको निकै महत्त्वपूर्ण स्थान रहेको पाईन्छ। तात्कालिक पाल्पाका सेन राज्यमा खरिदारको नियुक्ति सोझै राजाबा हुन्थ्यो।[१०] गोर्खा राज्यमा पनि यही प्रथा कायम थियो।[११] पृथ्वीनारायण शाहको समयदेखि विजय अभियान शुरू भयो। युद्धमा अग्रसर हुँदा साईत हेराउने प्रचलन थियो। जुन पृथ्वीनारायण शाहले पनि अपनाएका थिए। पृथ्वीनारायण शाहको मृत्युपछि राजप्रतिनिधि बहादुर शाहले पनि यसको अनुकरण गरेका थिए। बहादुर शाहको पश्चिम विजय अभियानमा साईत हेर्ने काम तात्कालिक राजज्योतिषि लक्ष्मीपति पाण्डेले गरेका थिए। उनले निकालेको साईतमा गोरखाको विजय भएको हुँदा बहादुर शाहले वचन अनुसार खरिदारी खानगी जग्गाजमीन लक्ष्मीपति पाण्डेलाई दिएका थिए। यस वर्णनबाट बहादुर शाहताका खरिदार पद श्री ५ बाटै दिईन्थ्यो भन्ने थाहा हुन आउँछ।[१२] गुणवन्तको सेवाकालताका धेरै जसो पदको नियुक्ति मुख्तियार मार्फत हुने हुँदा खरिदार पनि श्री ५ बाट नै नियुक्ति हुने गर्दथ्यो भन्न सकिन्छ।

तीनताका खरिदार भन्नाले आजको झै साधारण पद थिएन। खरिदार परराष्ट्र विभागको हाकिम हुन्थ्यो। बहादुर शाहका समयका खरिदार लक्ष्मीपति पाण्डे निजामती अधिकारी थिए। विजय अभियानमा विजीत राज्यको निजामती व्यवस्था गर्ने जिम्मा यिनै खरिदारलाई थियो तापनि उनी परराष्ट्र सम्बन्धी काम पनि गर्ने गर्दथे। दूत बनि सन्धिको कार्य भार पनि बोकेका थिए।[१३] यसबाट खरिदारको भुमिका थाहा पाउन मद्दत मिल्दछ। मुलुकी खरिदारले मुलुक भरीको व्यवस्थाको बन्दोवस्त गर्ने भन्ने बुझाउँछ। मुलुकी खरिदार खरिदारहरूमध्ये मुख्य थियो। यो पद आज भोलिको मुख्य सचिव रूपको हुन्थ्यो। यसरी मुलुकी खरीदार गुणवन्तलाई[१४] सम्पूर्ण मुलुकको व्यवस्था गर्ने भार सुम्पिएको थियो।

देशको आर्थिक स्थिति मजबुत पार्नका लागि मुलुकी खरिदार गुणवन्तले नयाँ व्यवस्था बाँधेका थिए। मुलुकमा नभएको जाँच मण्डली खडा गरी ठाउँ ठाउँमा पठाए। जाँचअनुसार खेतमा कुत, धान, गहुँ, अधिया, ठेक, ध्यूखाने आदिको व्यवस्था गरी मोहीहरूको राजीको लिषत लिए। यस बन्दोबस्तबाट सरकारलाई र जागीरदारलाई यति-यति आउने भन्ने जनाई लालढड्डा र मोठढड्डा भन्ने नाउँ राखे। यस बन्दोबस्तले गर्दा मोही र तलसिङ्ग बीचको झगडा पनि रहेन।

वि.सं. १८८५ मा भीमसेन थापाले तराई खण्डको रैतानी बन्दोवस्त गर्नाको लागि पनि गुणवन्तको जिम्मा दिएका थिए। यसबेला पनि दुनियालाई राजी राखी आम्दानी बढाउने काम गरेका थिए। 'पञ्चशाला नाउँको व्यवस्था बाँधेका थिए। सात जिल्लाको एघार लाखको जम्माबन्दी खडा गरे। चितवन र बुटवलमा पनि यस प्रकारको व्यवस्था गरी राजस्व बढाएका थिए।

यस्तै गरी सैनिक प्रशासन व्यवस्थामा पनि गुणवन्तको ठूलो हात रहेको थियो। नेपाल पूर्व पश्चिममा गौंडा गौंडामा रहेका जम्मा ४० कम्पनीहरू थिए। यी कम्पनीका पल्टनहरूलाई दिइएको जागीरको उचित बन्दोवस्त भएको थिएन। ती जागीरहरू खोलोपहिरो लागी मासिन्थ्यो। यसप्रकारको

जागीरको सट्टा दफदरबाट सालिन्दा पाउने बन्दोवस्त गरी मेजर गुणवन्तले राजीखुशी गराए। उनको यही कार्यदेखि प्रसन्न भई महाराजाले मुलुकी खरिदार गुणवन्तलाई मध्येश पहाडमा विर्ता दिएका थिए। वि.सं. १८८८ मा गोरखापल्टन थप्ने मोहर गराई एक नयाँ पल्टन खडा गरे।[१६] यो पल्टन गुणवन्तले माथवरसिंह थापाले पल्टन खडा गर्न पाएकाबाट जगेरा भएको रकमबाट खडा गरेका थिए। पल्टनलाई सुसज्जित गर्ने मनसायले दर्जा माफिक्को टोप, कुर्था, चुस्ति आदि सरसामान खरीद गर्न भीमसेन थापाले खरिदार गुणवन्तलाई ७ पटकसम्म कलकत्ता पठाएका थिए।[१७] उनको साथमा देवीभगत पनि गएका थिए।

भीमसेन थापाको मुख्तियारी कालमा उनको अभिन्न अंग बनी मुलुकको हितलाई ध्यानमा राखि प्रशासनमा नयाँ व्यवस्था कायम गर्नुका साथै राष्ट्रको आम्दानी बढाउने कार्य बन्दोवस्त गराउनुमा पनि गुणवन्त संधै अग्रसर रहेका थिए। मिठो जुवानले सबैलाई खुशी पारी, रिसईवी नलिई सबैसँग काम लिने गुणवन्तको गुण थियो।

वि.सं. १८७१-७३ को अंग्रेज-युद्ध सम्बन्धी जानकारी लिन पेकीङ्गबाट सेनापति सैच्यान च्यानु खटिई दिगर्चा आई पुगेका थिए। युद्ध बन्द भैसकेको हुँदा अगाडि बढ्ने आवश्यकता भएन। यस अवसरमा उक्त चिनिया सेनापतिलाई भेट्न नेपाल सरकारको तर्फबाट एक प्रतिनिधि मण्डल दिगर्चा खटिई गएका थिए। यस प्रतिनिधि मण्डलमा कर्णेल रणवीरसिंह थापा, काजी दल मंजन पाण्डे, काजी भक्तवीर थापा, मेजर गुणवन्त[१८] आदि थिए। गुणवन्तको सैनिक क्षेत्रमा समेत महत्त्वपूर्ण भूमिका रहेको यसले प्रकाश पार्छ।

वि.सं. १८७१ मा स्युराज र वुटवलको सिमालाई लिएर अंग्रेजहरूसँग विवाद शुरू भयो। यसैलाई निहुँ बनाई नेपाल र अंग्रेज वीच युद्ध शुरू भयो। अंग्रेज जनरल अख्तर लोनी गोरा पल्टनका साथ् भिक्षाखोरी आक्रमण गर्न पुगे। अघि पक्रि राखेको चन्द्रशेखरलाई अंग्रेजले छाडिदिए। उनी सोभै दरबार पुरेर हाल विस्तार गरे। उताबाट मोहडा तर्फ मद्तका लागि पल्टनहरू खटिएर गए। यस समयमा खटिएका पगरीहरूमा कप्तान वीरकेशर पाण्डे, कप्तान प्रसादसिंह, लेफटेन कर्णसिंह वोकटी, खरिदार इन्दिवर जोशीका साथ मेजर गुणवन्त पनि थिए। यिनीहरूले फौजका साथ ठूलो लडाई गरी वैरीलाई हराएको कुरा परेको छ।[१९]

वि.सं. १८७१ सालको पुस महिनामा पर्सा समनपुरमा अंग्रेजहरूले आक्रमण गरे। यस लडाईमा कप्तान शम्शेर राना र वीरकेशर पाण्डेलाई श्रीनाथ, कालीवक्स, देवीदत्त, वीरभद्रजंग आदि फौजसँगै खटाईएको थियो। ठूलो युद्ध भयो। नेपालीलाई पहाडिखण्डमा बसि लड्ने मौका मिलेको थियो। यस लडाईमा पनि जित गोरखाको भयो। युद्धमा गोरखाका ७० जवानको मृत्यु तथा २५९ घाइते भएका थिए। अंग्रेजतर्फका गोरा तिलंगा र बनिया वगाल गरी १५३० जवानको मृत्यु भयो। लडाईमा हात लागेका खरखजानाहरू गोलाबारुद, बन्दुक, पेस्तोल, संगिन आदिका साथै दुर्विन २, घडी ३, पानी घडी १, बासुरी १, हात्ती ४, किताव तथा अन्य सामाग्रीहरूको व्यहोरा लडाईमा खटिएर गएका मेजर गुणवन्तले[२०] तयार गरेका थिए। तयार गरिएका व्यहोरा श्री ५ सरकारमा चढाई पठाउने गरिन्थ्यो।

वि.सं. १८७१ फागुन महिनामा शिखर कटेरी हरिहरपुरमा अंग्रेजहरूले चढाई गरेपछि लडाई जोरियो। यहाँ पनि जित गोरखाली कै भयो। अंग्रेजी फौज मरेको गन्ती गर्दा खुकुरी तरवारले मात्र मारेको गोरा ३६, काला १८, जम्मा ५४, तोप बन्दुकले मरेका र घायल भएका १७,०००, अरू घायल फौज २५०० थिए। गोरखातर्फका मरेका तथा घायल भएका नयाँ गोरखा कम्पनी, गोरख कालीबक्स कम्पनी, जेठा फयर आदिका गरी जम्मा २१७ थिए। युद्धमा अग्रसर ढाक्रेहरूमध्ये मरेका तथा घाईते भएकाहरूको हिसाब राखेर वि.सं. १८७२ फागुनमा श्री ५ सरकारबाट बक्सेको वस्तु मेजर गुणवन्तले लेखिदिएका थिए[२१] र लेखिएको बस्तु बाड्ने काम शम्शेर रानाले गरेका थिए।

यसबाट गुणवन्तको सैनिक क्षेत्रमा निकै योगदान रहेको थाहा हुन्छ। पल्टनका साथ लडाईको मैदानमा उत्रनुका साथ साथै लडाईबाट आम्दानी भएका खजानाको विवरण बनाउने तथा वितरणको व्यवस्था पनि मेजर गुणवन्तबाट भएको देखा पर्छ।

गुणवन्तको भीमसेन थापासँग निकटतम् सम्बन्ध रहेको थियो। वि.सं. १८७३ सालमा भीमसेन थापाकी माता सत्यरुपा मायाले आफ्ना छोराहरूलाई धर्मपत्र गरिदिएकोमा अन्य साक्षीका साथै लिखत साक्षीको रूपमा मेजर गुणवन्तको नाम परेको छ।[२२] वि.सं. १८७७ मा भीमसेन थापाको माताको मृत्यु भएपछि उनीहरूको दाजुभाइबीच भएको अंशबंडा पत्र लेख्ने कार्य पनि यिनै मेजर गुणवन्तबाट सम्पन्न भएको थियो।[२३] यसमा पनि लेखक साक्षी गुणवन्त छन्। यताबाट गुणवन्त भीमसेन थापाको प्रशासनिक क्षेत्रमा मात्र सहयोगी नभई घरेलु मामलामा पनि उत्तिकै विश्वास गरिएका व्यक्तिको रूपम देखा पर्छन्। नभए घरायसी कुरामा उनको प्रवेश हुने थिएन।

लिखक साक्षीको ईतहास हेर्ने हो भने यो निकै महत्त्वपूर्ण रहेको देखा पर्छ। मल्लकालमा युवराज, राजपरिवारका सदस्य तथा विशिष्ट अधिकारीहरू दृष्ट साक्षीको रूपमा रहेका देखा पर्छ। लेखक साक्षी चाँहि निकटवर्ती विश्वासपात्र अधिकारी हुने गर्थ्यो। पर्वतराज्यमा लेखक सक्षी प्रायः जसो उपाध्याय रहेको देखा पर्छ।[२४] लेखक साक्षी राजा तथा प्रधानमन्त्री सँगसँगै पनि रहने गरेको हुन्थ्यो।

भीमसेन थापाको मुख्तियारी कालमा प्रशासनिक क्षेत्रका मुख्य अंग बनी रहेका मुलुकी खरीदार गुणवन्तको जीवनीबारे आजसम्म कुनै कुरा थाहा हुन सकेको छैन। संक्षिप्त रूपमा/ भए पनि उनीबारे थाहा पाउन हामीलाई जिज्ञासा हुनु स्वभाविक छ। यस लेखको लेखिकाको बुवा श्रीविष्णुराज वन्तसँग रहेको हस्तलिखित पुस्तकको अन्त्यमा गुणवन्तको जन्मकुण्डली परेको छ।[२५] जुन साधारण रूपको जन्म कुण्डली नभै पद्यात्मक रूपमा लेखिएको छ। प्राप्त जन्म कुण्डलीहरूमध्ये यस प्रकारको यो पहिलो जन्मकुण्डली होला भन्ने अनुमान गरिएको छ।[२६] यस कुण्डलीबाट गुणवन्त विद्याधरका जेष्ठ पुत्र थिए भन्ने थाहा हुन्छ। उनी गोरखामा जन्मेका थिए।[२७]

श्रीगोरक्षगिरौ वभुवत्रकुलेषे एत्रे विद्याधरस्तत्पुत्रो गुणवन्त एव् जगतिख्यातोमत्रिणः श्रीनेपाल नृपालपाद कृपया सत्कार्यकर्ता भुवः सैन्व्यार्ना च विवेका पदियोलोकेस संवर्द्धमातः ।।१।।[२८]

गुणवन्तको माताको नाउ दुर्गावती थियो। गुणवन्तका सन्तानहरूको कुलदेवता पूजा गर्ने

थलो पाटन बालकुमारीको पीठमा एउटा शिलालेख छ। वि.सं. १९०२को उक्त अभिलेखमा दुर्गावतीले कुलदेवतालाई ६ रोपनी जग्गा गुठी राखिदिएको कुरा परेको छ। त्यसमा 'कान्तिपुरी वासी दुर्गावती देवीले ज्येष्ठ पुत्र खरिदार गुणवन्तले जिउनी भनी लेखिदियाको ठैवका अम्वल मध्ये भाषा बु विर्तांषित रोपनी छ का वालि आम्दानीले वर्षप्रति छागवली सहित पंचोपचार पूजा गर्न भनी श्री ३ कुलदेवता प्रीति गरी ....।'[२९] भन्ने व्यहोरा परेको छ। यसबाट दुर्गावती गुणवन्तकी माता थिईन् भन्ने प्रमाणित हुन्छ। यिनका दुई भाइ छोरा थिए। एक गुणवन्त, अर्का कान्छा सारंगवर।[३०]

यसै सिलसिलामा अझ गुणवन्तका पुर्खासम्म पुग्नु ऐतिहासिक दृष्टिले प्रासंगिक देखिन्छ। उपर्युक्त वर्णनबाट मुलुकी खरीदार गुणवन्त गोरखामा जन्मेका थिए भन्ने स्पष्ट हुन्छ। उनको पुर्ख्यौली थलो गोरखा रहेकोमा शंका रहँदैन। तर गुणवन्तका सन्तानहरूको भनाई माथि दृष्टि दिने हो भने गुणवन्तका पुर्खा ललितपुरवासी थिए। ललितपुरका मल्ल राजा सिद्धिनरसिंहका समयमा गोरखामा राजा रामशाह थिए।[३१] यी दुई राजा बीच एउटा महत्त्वपूर्ण संझौता भएको थियो। यस अनुसार गोरखाका राजाले ललितपुरका चौबीस टोलका महाजनहरूलाई गोरखामा कोठी बसाएर व्यापार गराएका थिए।[३२] यसै बेलादेखि गोरखा राज्य गुलजार हुन गयो। यसै समयमा गोरखा पुगेका चौबीस कोठीमध्ये गुणवन्तका पुर्खा रहेको विश्वास छ। ललितपुर कुलघर भएका गुणवन्तका पुर्ख्यौली घर गोरखा हुन पुग्यो। यसको पुष्टि दुर्गावतीको अभिलेखबाट हुन्छ अन्यथा गोरखा घर भएका (जन्मेका) गुणवन्तको माताको कुलदेवता प्रितिगरी भनी पाटनमा गुठी राख्न पर्ने औचित्य थिएन। यसबाट उनको कुलघर ललितपुर थियो भन्ने थाहा हुन्छ। त्यहाँ कुलदेवता पूजा गर्ने चलन आजसम्म सन्तान दर सन्तान चलि रहेको छ।[३३]

भीमसेन थापाको घर गोरखा बोर्लाङ्ग हो। गोरखाली भएको नाताले गुणवन्तको इमान्दारी सज्जनताको कारण भीमसेन थापाले उनलाई जागिरे गराई आफ्नो दाहिने हात बनाई काठमाण्डु ल्याए। गुणवन्तले विभिन्न प्रशासनिक क्षेत्रमा महत्त्वपूर्ण कार्यभार बोकेका थिए। उनले यो काम इमान्दारी पूर्वक सम्पन्न गर्नुका साथै नयाँ कानूनी व्यवस्था बाँधेका थिए। यसपछि पुनः गुणवन्तको बसाई कान्तिपुर हुन गयो। उनका वंशज गोरखा तथा कान्तिपुरमा रहन लागे जुन हालसम्म कायम छ। गुणवन्तका सन्तानहरू गोर्खा र काठमाण्डुमा छरिएर रहेका छन्। उनले आफ्नो जीवनकालमा प्राप्त गरेका गोरखाका प्रशस्त विर्ताहरू केही आजसम्म पनि छन्।

गुणवन्तका एक भाइ र चारजवान छोराहरू थिए। उनको भाइको नाउँ बाहेक अन्य कुरा थाहा हुँदैन। छोराहरू भने प्रशासनिक पदमा नियुक्त थिए। दुर्गावतीको अभिलेखमा आफ्ना नातिहरूलाई खरिदार, बहीदार पद जोडिएको छ। तर गुणवन्तका छोराहरूको पद उनकै जीवनकालमा के थियो थाहा हुन सकेको छैन। दुर्गावतीको अभिलेख वि.सं. १९०२ को भएको र गुणवन्तको मृत्य वि.सं. १८९२ मा नै भइसकेको थियो। यसबाट उनको जीवनकालमा छोराहरूको पद आदिबारे जान्ने सामग्रीको अभाव रहेको छ। वि.सं. १८९१ सालको एउटा लालमोहर[३४] गुणवन्तको वंशजसँग छ, जसमा उनीहरूको पदको उल्लेख भएको छैन। यसबाट पनि छोराहरूको स्थिति गुणवन्तको जीवनकालमा के थियो जान्न मद्दत मिल्दैन। यद्यपि लालमोहरमा 'कम्पूका षर्दारि खानगीको वगुवा गाउँको वन वदेलो प्रजाले महसुल तिरि........' भन्ने व्यहोरा परेको छ। वगुवा गोरखामा पर्दछ जहाँ उनका सन्तानहरू अद्यापि बसोबास गर्दछन्। उनका छोराहरू क्रमशः

सेरमानसिं, जीतमानसिं, बुद्धिमानसिं, जुक्तमानसिं थियो।[३५] उनको भाइको भने नाउँ मात्र प्रकाशमा आएको छ।

आधुनिक इतिहासको पानामा महत्वपूर्ण स्थान लिने खरिदार मेजर गुणवन्त श्री ५ को सरकारको विश्वसनीय पात्र रहेकोमा कुनै शंका रहँदैन। वि.सं. १८७१ सालदेखि राजनैतिक तथा प्रशासनिक क्षेत्रमा पूर्णरूपले भाग लिएका खरिदार गुणवन्त, 'खरिदार गुणवन्त बाबु' समेत कहलाएका थिए। वि.सं. १८७१/७२ मा पेकिङ्गबाट आएका सेनापतिसँग भेट गर्न जाने प्रतिनिधि मण्डलसँग गएका मेजर गुणवन्त कम्पूलाई सुसज्जित पार्नका लागि सामान किनमेल गर्न ७ पटक कलकत्ता पुगेको कुरा पनि कम महत्त्वको छैन। सैनिक क्षेत्रमा यिनको विशेष देन रहेको कुरा उपरोक्त विवरणबाट स्वतः स्पष्ट हुन्छ।

वि.सं. १८७१ सालको अंग्रेजसँगको लडाईमा वीरगति प्राप्त गर्नेहरूलाई श्री ५ को सरकारबाट बक्सेको बस्तुहरू मेजर गुणवन्तद्वारा लेखाई बाँडिएको थियो।[३६] यसरी आधुनिक इतिहासको मुख्तियार भीमसेन थापाको कालमा गुणवन्तले आर्थिक, न्यायिक, प्रशासनिक क्षेत्रमा विभिन्न कार्यहरू गरी उनलाई सहयोग गरेका थिए। उनको कार्यहरूबाट खुशी भई राजाले मुलुकी खरिदार गुणवन्तलाई मध्येस पहाडमा विर्ता दिएका थिए।[३७]

तात्कालिक प्रसिद्ध कवि उदयानन्द अर्ज्यालले गुणवन्तको बहुतै प्रसंशा गरी कविता कोरेका छन्। यसबाट पनि गुणवन्तमा निहित शक्तिको अन्दाज गर्न मद्दत मिल्दछ। उनी शक्तिशाली नभएका भए उनलाई रिझाउनका खातीर प्रशंसात्मक कविता लेखि चढाउन पर्ने थिएन। मुख्तियारको प्रतितहितका कारीन्दा खरिदार गुणवन्तलाई प्रशंसा गरी मख्ख पारी आफ्नो काम गराउन उदयानन्दले यस प्रकारका कविता लेखेका थिए। (परिशिष्ट १)।

खरिदार गुणवन्तको एउटा आधिकारीक चित्र प्राप्त छ। उक्त चित्रमा खरिदार गुणवन्त जंगी पोशाकमा देखा परेका छन्। यसबाट तात्कालिक सैनिक व्यवस्थामा रहेको पौशाकीय सज्जाबारे जान्न मद्दत मिल्दछ। चित्रमा गुणवन्तको नाम दिइनुका साथै वर्ष पनि उल्लेख छ। यसबाट चित्र बनाउँदा उनी ४८ वर्षका थिए भन्ने थाहा हुन्छ। गुणवन्तको जन्म कुण्डलीअनुसार उनी वि.सं. १८४४ मा जन्मेका थिए। वि.सं. १८९२ मा उनी ४८ वर्ष भए। वंशावलीमा टिपीएअनुसार गुणवन्त वि.सं. १८९२ को चैत्र महीनामा परलोक भए। यसबाट उनको यो चित्र उनको अन्तिम बेलातिरको देखा पर्दछ। चित्रबाट उनको रवाफ तथा उच्च पदको बोध हुन आउँछ।

खरिदार गुणवन्त जंगी पोशाकमा, सुसज्जित कुनै मुद्दाको सुनुवाइको अवसरको चित्र

देशको उन्नतिको लागि व्यवस्था बाध्नमा निकै सहयोगी भएका गुणवन्तको वि.सं. १८९२ मा देहावसान भयो। यिनको मृत्यु हुँदा मुख्तियार भीमसेन थापा कम्यान्डर ईन् चीफ बनिसकेका थिए। वंशावलीकारहरूले गुणवन्तको मृत्युको वर्णन निम्न प्रकार गरेका छन्-

> यसैवीचमा मंत्री श्रीकम्यान्दर इन चीफ जनरल भीमसेन थापाको मुख्य कारीन्दा खरिदार गुणवन्त नीमकको बहुतै सोझो गर्ने, निर्लोभी, कामकाज गर्दा खान र सुत्न समेत नपर्ने, मुलुकको कामलाई पहाड मध्येस सबै पेटमा भएको, धारणा शक्तियुक्त, सहनशील पछिको कुरा यस्तो होला भन्ने अघैरै देखि काम गर्ने, परोपकारी, अर्काको बिगार नगर्ने यस्ता स्वभावका थिए। अकस्मात व्यथाले विक्रम संम्वत १८९२ सालमा परलोक हुँदा मंत्रीले मेरो दाहिना पाखुरा गयो भनी बहुतै अपशोच गरे। भारदारहरूले पनि नेपालमा यस्तो कारिन्दा फेरि हुन गाह्रो छ भनी बहुतै सन्हानी गरे।[३८]

> यी मंत्रीको मुख्य कारीन्दा खरदार गुणवन्त ९२ साल चैत्र सुदी १० रोज १ का दिन वीरामी नभयाको रात्री वीषे सुत्याका सुत्यै भै आर्ज्यघाट्मा मृत्यु मै संस्कार भयो।[३९]

वंशावलीमा बडो राम्रो गरी मृत्युको कुरा टिपिएको छ। निमकको सोझो गर्ने, निर्लोभी, सहनशील भनी तारिफ गरिएको छ। कवितामा पनि उनको यस्तै प्रशंसा परेको छ। वंशावलीकारले साधारण व्यक्तिहरूको मृत्यु विषय यति गहिरोसँग टिपेको पाइदैन। गुणवन्तको मृत्युं विषय र उनको मृत्युबाट देशलाई नै नोक्सान भएको ठान्नुले उनको महत्त्व तथा उच्चस्थानको स्वतः बोध हुन्छ। वास्तवमा गुणवन्त साधारण व्यक्ति थिएनन्। इतिहासमा यस्तो महत्त्वपूर्ण व्यक्तिको व्यक्तित्वबारे प्रकाश पर्नु आवश्यक छ। यसैलाई हृदयंगम गरी यो लेख तयार गरिएको हो। उनी बारेका सम्पूर्ण कुराहरू अझै प्रकाशमा आईसकेको छैन। यतातिर अझै लागी पस्नु पर्ने छ। विद्वानहरूको पनि यतातिर ध्यान जाओस् भन्ने यस लेखको अर्को उद्देश्य निहित रहेको छ भन्नुमा अत्युक्ति नहोला।

यो लेख तयार भइसकेपछि हालसालै एउटा लेख प्रकाशित भयो, जसमा गुणवन्तको खानगी विवरण परेको छ। त्यसकारण सिलसिला अमिल्दो भएपनि यहाँ पारिएको छ। इण्डिया अफिस लाईब्रेरी मा 'हड्ग्सन संकलन'को १४ भोलममा तात्कालिक सरकारी कर्मचारीहरूको वार्षिक खानगीको विवरण छ। यसै सन्दर्भमा खरिदार गुणवन्तको नाममा ४५००। परेको छ।[४०] तर उक्त लेखमा तलब खान्गी कुन सालको हो भनी निर्णय गरिएको छैन। भीमसेन थापालाई 'कम्यान्डर ईन चीफ' भनिएको आधारमा वि.सं. १८९२-१८९४ बीचको समय अन्दाजसम्म गरिएको छ। तर यसमा खरिदार गुणवन्तको तलब खानगीको उल्लेख भएको हुँदा यो विवरण वि.सं. १८९२ कै हो भनि किटान गर्न सकिन्छ। किनभने वि.सं. १८९२ साल चैत्रमा गुणवन्तको मृत्यु भएको वर्णन भेटिएको छ र यो खानगी (उनको नाउँको) उनको जीवनकालकै हुनपर्छ।

टिप्पणी

१. नेपाली, चित्तरञ्जन, *भीमसेन थापा र तात्कालिक नेपाल,* दोश्रो संस्करण, रत्नपुस्तक भण्डार, २०२२ पृ. १६।
२. थापा, रमेशजङ्ग, सम्पा, *प्राचीन नेपाल, अंक* २४, श्री ५ को सरकार शिक्षा मंत्रालय, पुरातत्व विभाग, २०३० श्रावण, पृ. ८।
३. नेपाली, चित्तरञ्जन, माथिकै. पृ. २४६।
४. शर्मा, बालचन्द्र, नेपालको ऐतिहासिक रूपरेखा, वाराणसी, कृष्णकुमारी देवी, २००८, पृ.२५२।
५. नेपाली, चीत्तरञ्जन, माथिकै पृ. १८।
६. लेखिकाको बुवा श्रीविष्णुराज वन्तसँग केही हस्तलिखित पुस्तक छन्। तीनमध्ये एकमा उदयानन्द अर्ज्यालद्वारा रचित गुणवन्तको प्रशंसात्मक कविता छन्। परिशिष्ट १ संख्या
७. थापा, रमेशजङ्ग, सम्पा, *प्राचीन नेपाल, अंक* २५ पृ. १२।
थापा, रमेशजङ्ग, सम्पा, *प्राचीन नेपाल, अंक* २४ पृ. १७।
८. यस लेखको लेखिकासँग भएको अप्रकाशित वंशावलीबाट। वंशावलीको शुरू भागमा 'सकलतीर्थ देवराज वंशावली' भन्ने नाम परेको छ।
९. कर्कपेट्रीक, कोलोनेल, *एन एकाउन्ट अफ द किङ्डम अफ नेपाल,* न्यू दिल्ली, ऐशियन एजुकेशनल सर्भिस, १९८६, पृ ९७।
१०. श्रेष्ठ, टेकबहादुर,-पाल्पाका सेन राजाहरूका अठार्ह अप्रकाशित पत्रहरू, *कन्ट्रिब्युसन्स टु नेपलीज एण्ड स्टडीज,* सिनास भो १४। नं ३, पृ २२१।
११. थापा, रमेशजङ्ग, प्राचीन नेपाल, *अंक* २८, २०३१, पृ ११।
१२. पन्त, दिनेशराज, दैवज्ञ शिरोमणि लक्ष्मीपति पाण्डे, *पूर्णिमा अंक* ८। पृ ३६
१३. बज्राचार्य, धनवज्र, ज्ञानमणि नेपाल (सम्पा.), *ऐतिहासिक पत्र संग्रह,* पहिलो भाग, नेपाल सांस्कृतिक परिषद, २०१४, पृ. ४७-५०।
१४. माथि परेको अप्रकाशित वंशावली।
१५. *प्राचीन नेपाल, अंक* २५। पृ १-२।
१६. उही पृ. ३।
१७. अप्रकाशित वंशावली, माथिकै पृ. १३६-१३७।
प्राचीन नेपाल, अंक २५, पृ. २-३।
१८. नेपाली, चीत्तरञ्जन, माथिकै पृ. ३४।
१९. प्राचीन नेपाल, अंक २४, पृ. २०।
२०. अप्रकाशित वंशावली माथिकै, पृ. १३०
२१. प्राचीन नेपाल, अंक २४, पृ. २०-२१।
२२. नेपाली, चीन्तरञ्जन, माथिकै, पृ. ३४।
२३. उही, पृ. २७०।
२४. श्रेष्ठ, टेकबहादुर, कीर्तिवम मल्ल र उनका अप्रकाशित ताम्रपत्र, *कन्ट्रीब्युसनस टु नेपलीज स्टडीज,* भो. ८ नं. २, २०३८। पृ. १२२-१२८।
२५. परिशिष्ट संख्या २।

२६. तिवारी, रामजी, भोलानाथ पौडेल, आदि (सम्पा), *ऐतिहासिक पत्र संग्रह* दोश्रो भाग, काठमाडौं, नेपाल सांस्कृतिक परिषद, पृ. २७ (राजा प्रतापमल्लको जन्म कुण्डली) राजवंशी, शंकरमान, योगनरेन्द्र मल्लका उत्तराधिकारी, *पूर्णिमा*, वर्ष २ अंक २, पृ. ३८, ४१।

२७. परिशिष्ट २ संख्या हेर्नुस।

२८. अप्रकाशित

२९. खनाल, मोहनप्रसाद, पाटन बालकुमारीसँगै दुर्गावटीको अभिलेख, *समिक्षा, अंक* ३३, २०३१, पृ. ६। यहाँ मूलबाट पाठ पढी सच्याई दिइएको छ। परिशिष्ट संख्या ३।

३०. उही।

३१. पन्त, दिनेशराज, *गोरखाको इतिहास*, पहिलो खण्ड, आफै, सवलवहाल, काठमाडौं, २०४१, पृ. ८९।

३२. प्राचीन नेपाल, अंक १७, पृ. ११।

३३. यस लेखको लेखिका पनि उनै गुणवन्तका वंशज हुन्।

३४. परिशिष्ट ४ संख्या।

३५. गुणवन्तका चारै भाइ छोराहरूको जन्म कुण्डली प्राप्त भएको छ। जुन उनको भै पद्यात्मक छ।

३६. *प्राचीन नेपाल, अंक* २४, पृ. २१।

३७. *प्राचीन नेपाल, अंक* २५, पृ. ३।

३८. अप्रकाशित वंशावली, माथिकै प्राचीन नेपाल, अंक २५ पृ. २-३।

३९. अप्रकाशित वंशावली, माथिकै।

४०. वैद्य, डा. तुलसीराम, 'जनरल भीमसेन' थापा कालीन खान्नी र बजार भाउ' *समर्पण*, वर्ष १, अंक १, २०४६।

परिशिष्ट संख्या १

गुणवन्तको प्रशंसात्मक कविता

श्रीगणेशाय नम ॥ षर्दार गुणवन्त संन्त बहुतै बुद्धिकी अन्तै नही
पर्वत देश मध्येस कम्पुसमको आसा गह्याको ताही ॥
आशापूर्ण भइ षुसी सम हुन्या भाग्यै त जस्को जती
कीर्ती एति छ युगभरी त रहन्या आषीर्छ बाँच्नु काती ॥१॥

जनकी मीठि जुवान-सुवान सभ कुरो रिसषीत त कती नहीं
हसी मुखकन देखि षुस दिल नको कांकाज त दूरै कही ॥
लालचको त कुरै नही सुजनको मन पाउन्याको तहाँ
राजन काष र वाहमा हरि धरि यो पाठ अरूमा कहा ॥२॥

यो संसार असार हो सभघरी जाया त कायापनी मायाको लहरी
सदा मनमाहाँ को हुन् मरीप को धनी ॥
गुण ज्ञानले त विरनू त परिनाम क्या दर्द दिलमा तहाँ
साच्नू सामल धर्म्मको भवमहाँ फेरि छ मिलन्या कहाँ ॥३॥

काम अनुसार्त जवान निसान्त बलियो गौडो सिमान्कौंमको
काजहेरिकन दिनु षान उतिको षर्चै बुझि दामको ॥
कामदार्लाई शुयश हुन्याँ छ त पछी ओस फ्याका घरी
जागीर तागीरको त षातीर नहीं को छन्त गर्न्या फिरी ॥४॥

निज विंती पनि सेरि फेरि अघीको साझा कुरो विस्रीयो
साहेबकै धन त्यो सबै उहीं पुगोस मनले दया चाहियो ॥
बाल बच्चाकन राखनू पनि कहाँ औध्नै षरापै गऱ्यो
मेरो दर्दत फर्दमा कति कहूँ भिछुक शरणमा पऱ्यो ॥५॥

श्रीरामके के केनसन्ती भुवन गुणवन्त उच्चैः कितैः
कृतोन खलुयैस्तु परोपकार ॥
येकुर्वते मम समीहितसत्फलानिनित्यंत एव गुणावन्त इतिप्रसिद्ध॥

सेवा भूपतिको मतीपनी अती औतारि पृथ्वी महाँ
जीती भार तहा त छं सभ जनरीती अनूठा जहा ॥
आफ्नालाई उवारी त सुजस दर्बैरिको कया यहाँ
जस्का एक शहाय भीमवलि छन् क्या भर्अरूको ताहा ॥ ॥

गुण ज्ञानका त पुरा शुरा रण विषे सभकां त गाछका छहाँ
दिल्कीवात बुभिरिझी वषतमा दिन्या मनोरथ तहाँ ॥
जन्को नाम समान छैन सप्तमा एस्ता पुरूष छन् कहाँ
जनका एक सहाय भीमवलि छ क्या भर्अरूको तहाँ ॥ ॥

(अप्रकाशित)

परिशिष्ट संख्या २

जन्म कुण्डली -

श्रीशाके शयसत्र नौ उपरमा योगशूल शूक्ला पनि पाचौ-
वासर जोत्र त्रयोदशी तिथिनक्षत्रर्फाल्गुनि एकादशदिन चैत्रका
नवधरि छतिसपला गैविति: गोर्षामा गुणवन्तको जन्म भयो
गे. षन्याका अतिलग्नैका गुरू छन् त के तुकुज जो
दोश्रा मिथुन्का पनि: चौथा चन्द्र अष्टम विषे निजघर्दशौमा सनि ॥
येकादसनुधसूर्य द्वादश भृगु यो लग्नकि कुण्डलि
विघाधर पुत्रका जन्ममा धेरै ग्रहै छन् वलि ॥

(अप्रकाशित)

परिशिष्ट संख्या ३

दुर्गावतीको अभिलेख

१. श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ श्रीश्रीचण्डेश्वर्यै नमः ॥ अद्यस्वेत वराहकल्पे वैवश्वत मन्वन्तरे कलियुगे प्रथम
२. चरणे जमबुद्विपे भरतखण्डे आज्यावर्ते पसुपत्थाने हिमवत् दक्षिण पादे पशुपति सन्निधाने वासुकि क्षत्रि वाग
३. मत्यां दक्षिणकोणे नेपाल देशांतर्गत ललितपट्ने इहै पुण्य भुमौ चैत्र मासे पौर्णमास्यां तिथौ स्वाति नक्ष
४. त्रे बज्रयोगे यथाकरण मुहुर्तके मंगलबासरे मेषराशि गते सवितरी तुलाराशीगते चन्द्रमसी अस्मीन महा
५. पर्व दिवसे विद्याधर नाम अस्य भार्ज्या दुर्गावती नाम्नी स्वहस्तेन विद्यमानेन स्ववाचाप्रतिपन्नेन भूतेन श्रीश्री
६. स्वष्ट कुलदेवता सुप्रसन्न द्वारा परमार्थ प्राप्ति कामना पूर्वक प्रतिवर्ष पंचोपचार पूजनार्थ ठैवग्राम प्रदेश
७. भाषा वु रोपनी कषदु कर्षाक कर्ष ६ प्रसंकल्पितं प्रदत्त ॥ ॥ नेत्रानंतन वेन्दु भूपरिमिते श्री विक्रमा
८. द्वे पधौ पक्ष पूर्णकला घोर शशिकला पूर्णे तिथौ स्वातिके नक्षत्रे कुजवासरे क्षितिसधा दुर्गावती
९. धर्मिणीः श्रीदेव्या प्रतिवर्ष पूजन विधौ चण्डेश्वरी प्रीतय ॥१॥ भाषा श्री बेक्रम संबत १९०२
१०. चैत्र शुक्ल पूर्णमासिका दिनमा कान्तिपुरवासी दुर्गावती देवीले ज्येष्ठ पुत्र खरिदार गुणवन्तले जीउ
११. नी भनी लेखिदियाको ठैवका अम्बल मध्ये भाषा वु विर्ता षेत रोपनी ६ का आलि वालिका आम
१२. दानीले वर्षप्रति छागवली सहित पंचोपचार पूजा गर्नु भनी श्री ३ कुलदेवता प्रीतिगरी सत
१३. ल बनाई दत्त राषि यस गूठ चलाउना निमित्त जेठा छोराका छोरा नाति सेरमासिं, कान्छा छोरा
१४. सारंगवर, सगोत्री जीवन र रामजु ईचार घरमै देवालीका पूजाहारिले पूजामात्य विधिपूर्वक ग
१५. राई वर्षबन्धन दत्त चलाई सतलका जिर्णउद्वार निमित्त रू १ जगेरा राखि दाता र दाताको सन्तान
१६. मा जना २ गुठको पर्न्याका जहान औ आफ्ना आफ्ना इच्छाले बोलाउन्यालाई र सतलका चिता
१७. इदार समेतलाई षुवाई सेष रह्याको भुक्तमान गर्नु मन्या बन्देज वाधि शिलापत्रमा लेखि प्रति
१८. ष्ठित गर्‍यां, यस बन्देजमा कर्सले लंघन नगर्नु लंघन गर्‍या पातक लागला प्रति वर्ष तत्प
१९. र भै दत्त चलाई सेवा गर्‍या उत्तरोत्तर बृद्धि होला यस दत्त राषदाका साछि नाती खरिदार जी
२०. तमानसिं, खरिदार बुद्धिमानसिं, बहिदार जुक्तमानसिं नानि केहेर्मानिसिं., सर्वदा भु शुभम्

परिशिष्ट संख्या ४

लालमोहर

श्रीवरष१

श्री दुर्गा १

१. स्वस्ति श्रीगिरिराज चक्रचूडामणि नरनारायणेत्यादि विविध विरूदावली विराजमान मानोन्नत श्रीमन्माहाराजाधिराज श्री श्रीश्री महाराजाराजा राजेन्द्र विक्रम शाह बहादुर शम्शेर जङ्ग देवानां सदा समर विजयिनाम्

२. आगे सेरमान, जितमान, बुद्धिमान, जुक्तमानके तिमिहरूले किन्याको विर्ता मुडिषुका अम्बल मध्ये सिवनारान, हरिवंस, विष्णुकान्तको ठूलो षेत्को मुरि ।४ महतारो सुवारो मुरि ।१६ रामेश्वर रामनाथ

३. इन्द्रमनि, प्रतिमान् फुयालको आहाल्या गैन्हि विहाधा समेत् मुरि ।१६ व्यासिको बाफो रूमटो मुरि ।८ लक्ष्मीनारान् देकु इश्वर फुयालको ठूलो षेत्को बाफो वगर समेत् मुरि ।८ सिरपति फुयालको महतारो

४. सुवारो मुरि ।८ गाउँ विहौटो मुरि ।४ विह्नायाको विह्नौटो मुरि ।८ प्रेमनारान्को उपल्लो कुला मनि पैन्या मुरि ।८ रामदत्त छविलाल फुयालको षोला षेत मुरि ।२ लक्ष्मीधर नारद, देउदत्त कृष्णभक्त फुयालको

५. ज्युलाभ्याको डोल् पनि ढल मुरि ।१० षोल्या मुरि ।३ वगर दुइ षंड गरि मुरि ।७ विरभद्र ढुंगानाको पध्यारा मुनि मुरि ।१० रामदत्त छविलाल फुयालको कुला मनि रूमटि मुरि ।४ विष्णु कान्त फुयालको।

६. गैन्हो मुलका षेत मुरि ।८ विभाषर, रामदत्त, जयकिष्न छविलाल फुयालको घट्नेरा वारिपारि गरि मुरि ।२० रामभद्र वैजनाथ भिवु, धनपति, वलभद्र, विश्वनाथ रेग्मीको वानारसिको विन्हौटो मुरि ।२० वासु)

७. पाध्या ढकालको शोषुमरि ।१२ देवदत्त धिमिन्याको लामु गन्हो मुरि ।४ विद्यापति वभा, प्रभाषर फुयाल्नन्द फुयाल नन्दीकेश्वर फुयाल, अग्निघर फुयाल्को कोइराल्या मुरि ।१६ गैन्हौ पुछारमुरि

८. ।६ कुडुल्या मुरि ।४ बाफोको रूम्टो मुरि ।४ तर्त्य मुरि ।८ कुल्ग मुनि पैन्या मुरि ।४ मुहान् मुरि ।२ फेदि मुरि ।३ जलुक्यानिका अम्वल मध्ये श्रीकुष्ण दुलाल, रामनाथ, इन्द्रमनि वासु, विसु हरिनारान, फु.

९. यालु, भगत दुलालको घैया वारि मुरि ।१४ मेहेल्या पुछार मुरि ।१६ महेल्या माफ षंड मुरि ।४ रामचन्द्र पुरनधर विसु दुलालको तोरि वारि मुरि ।१२ षीला षेत ढुंग्याको सिन्हान मुरि ।८ विसु

१०. दुलालको माफ षंडको अन्तरको विन्हौटो मुरि ।६ घैया वारि मुरि ।२ तोरि वारिको पुछार मुरि ।४ ठिमिका अम्बलमध्ये सुर्जविर नेवारको पोता तिर्न्या, गाल मुरि ।६ त्याडो मुरि ।३८ ढलको मुरि ।९ षुक

११. डोल मुरि ।३ यादसि डोल मुरि ।४ तुपाचो मुरि ।४ वावुचो दुई ठाउँ गरि मुरि ।३ भिषुजोल

मुरि ।४ जातिगाल मुरि ।२ क्वाचडोल मुरि ।२ साइलाफोरका अम्बलमध्ये मनै काफल्या विरभद्र काफल्या

१२. श्राहक काफल्या, नारान् काफल्याको साइला घट्नेरा मुरि ।१६ घट्मुनि मुरि ।१६ दर्मात्या मुरि ।६ प्रमानन्द नेपाल प्रेमनारायण नेपालको प्रमाननूका घरनेरा विन्हौटो मुरि ।८ गैन्हो षेत मुरि ।१० माहादेउटारका भ

१३. न्याका अम्बलमध्ये सिवनारान अधिकारि, काशिराम अधिकारी, भगत छालातान्या, भगिरथ फुयालको पनेर गाउँ सिम विहौटे मुरि ।१० गैन्हो पुछार मुरि ।८ वुजु डाडो कुला माथि मुरि ।४ आहाल्या मुरि ।७

१४. हरिनारान्, दामु, देउरिषि, क्षेत्रपति, उमापति, लक्ष्मीधर फुयाल, रामु घिमिन्या, काशिराम अधिकारीको भेडिगोठ रास्वा मुरि ।५ ठूलो षेत मुरि ।८ गैन्हि मुरि ।१२ फोलस्या मुरि ।२ रात्माट्या मुरि ।५ टोषा फोर व्या

१५. सि गोठका अम्बल मध्ये राधाकृष्ण दहालको चापा वोट्या मुरि ।१४ महादेउको गाउँषेत मुरि ।२४ तल्लो ढुंगो मुरि ।८ चापावोट्या मुरि ।४ स्युइ्यानिका अम्बलमध्ये चन्द्र, लक्ष्मीनारान्, देउदत्त घिमिन्याको जेठ्या

१६. क मुरि ।१२ वारिमनि तिनठाउ गरि मुरि ।१२ देवु वजगाञिको मदनपुर वारि समेत मुरि ।६० दलकापका अम्बलमध्ये भाजुदेउ वाडा अजिजुल्लाको फोर व्यासि मुरि ।१६ काठमाडौंका अम्बलमध्ये भाजुदेउ

१७. वाडा अजिजुल्लाको राजनपाठ मुरि ।१६ देउपुरका अम्बलमध्ये उमापति, जग्येपति उदैनारान् दगाल सिद्धिनारान केवछेको सिध्याटार षेत मुरि ।९० तस्को डिहि लगापात् समेत गरि सव ज्मा किन्याको

१८. विर्ता षेत ७।६ सर्कार लाउदा र किपटिया वरामु प्रजालाई रूपैया १४०० दिदा तस्को सट्टा गोर्षाका अम्बलमध्ये कम्पूका षर्दारि खानगीको वगुवा गाउको वनवदेलो प्रजाले महसुल तिरि खायाका कि

१९. पट षेत षरिवोट्या मुरि ।५० चाकसि वोट्या सिम् समेत मुरि ।३० दफे चाकसि वोट्या मुरि ।४० आध्याटारि मुरि ।१० मान्धाढुंगा मुरि ।१० कोइराल्या मुरि ।३५ आपचौर मुरि ।२० केउन्यावोट्या मुरि ।१५ द

२०. फे आध्या मुरि ।१० चनौट्या मुरि ।६० डुंरि पाटो मुरि ।२० ज्यामिन्या मुरि ।२० गन्या रूम्टो मुरि ।१५ कुडुल्या मुरि ।५० कदम् वोट्या दमाञि रूमटो दुई ठाउँ गरि मुरि ।१० वग्यानि मुरि ।२५ जामुन्या मुरि ।१० छाग्या

२१. सार्कि गन्हो ढाड्या स्मेत मुरि ।८० काल्ह्या मुरि ।३० आम्वोट्या मुरि ।५० दफे आध्या मुरि ।१० ज्मा षेत ६।० कम्पूका सिपाहि षानगीको सिमल्या मुरि ।४०-१- पल्टनमा दरियाको रैकन्या षेत डिहि पाषो स

२२. मेत मुरि ।६६ ज्मा षेत ७।६ र वाउन्न कुतमा दरियाको ७ रूपैया सेर्मा तिन्याको जगा घड्यारि पाषो समेत वगुवा गाउँघर पाषो लगायत वन वदेलो समेत पाषो रेषो षेत डक्वो तस्को साध पूर्व वधुवा

२३. षोलो वाउन्न कुतको नौविस्या षेतको आलि वघुवा षोलो र अश्रां षोलाको दोभान ढिक पहरो साध लुहकिल, दक्षिण, अथषोलो र ग्यानिषोलो कुसुइ्या षोल्सीको दोभानको साधा लुहुकिल प

२४. रिचम कुसैड्या षोल्सी ठाडो वार तापल्याक संगको षोल्सी दोभान मोहोरिया डिहि सुवारको तेर्छो कांल्हो भंज्याङ षोल्सी सौंध पांचोक भंज्याङ् वानियाका वृत्ता सितको सौंध भंज्याङ जालो सौंध लुहुकि

२५. ल, येतिसिमाना भित्रको जमिन षेत गाउँ घर पाषो रेषो वन वदेलो लगायत समेतको गादि ममारष गोडधुवा चुमाउन येति कलम वाहिरू अरू रकम कलम मारि मेटि विर्ता गरि बक्स्यौ आ

२६. फना षातीरज्मा सित विर्ता जानि सन्तान दर सन्तान पर्यन्त परम सुष भोग्य गर यो विर्ता साध लाउन्या सधियार थर घर मर्दनसिं राना. मजादेवलको डंगोल लछिमन्. भागीवंत विज्यापुत टोलको डगोल्.

२७. पुनसिरि, गोर्षाका, कर्णविर, तेजनारान्, हर्षघर, मेहरसिं, इन्द्रसिं, भावानी राना, हर्कुराना, गोपाल थापा, गंगामनि राना, जितमान् लामा, लछिमुनारान्, सल्यानि वेनुवाध्या रत्नविर राना, लमजुङ्का

२८. जिता तान्द्रोको वलविर थापा, वधुवाका गोपि ढकाल्, रणविर षत्रि, द्वान्या कृपाराम वंजरा, जग्याभट्ट, जुष्यावोहरा, कवल्या भट्ट, जुष्या वड्, जिउन्या पाडे, भवानी, धन्या मिभार, मैत्या वरामु, कोत्या

२९. कट्टुवाल, हरिलाल भट्ट, गोवि वंजरा, हिन्या पाडे/हरिचरन पाडे, जगधर वंजरा, धर्मराज खत्रि, सिन्या भट्ट, नगत् गुरूं, भक्त्या मिभार, धर्मसिं वरामु, जगवल मिभार, हर्क्या मिभार, चामु वरामु, ल

३०. छिमधर वरामु, वोलीगिनारान् लामिछान्या, तापल्याक्का थरि कासिराम भट्ट, छान्या कलुवा पाडे, थरि मंगल्या भट्ट, थरि रामकृष्ण पनेरू, थरि दफे कासिराम भट्ट, थरि कालु वंजरा, अश्रांका

३१. धरि जहरसिं घर्ति, सर्वजित घर्ति, थरि सर्वजीत राना, मनिराज् घर्ति, तान्द्रङका थरि सदासिव जैसि, कुसुमाकर जैसि, जैनारान् वंजरा, जगन धिताल, थरि हरिनारान् भट्ट, इश्वर वस्ताकोटि,दयारा

३२. म स्वडारि, षांचोकका द्वान्या पृथ्या भट्ट, भिगट्याका तुसालका, जश्राज मिञा, वषत्या मिञा, गाईषुरको अर्जुन्या मिञा, वाज वर्न्या दमाञि, गज्या दमाञि, अश्रांको पुर्न्या दमाञि, तापल्याकको जिउन्या

३३. सार्कि, विर्त्तवारले किलाभन्दा अध्यालो नचापनु विना तक्सीर जवद नगर्नु, जो यस वन्देजमा रहैन, सो यस श्लोकमा भन्याको पातकी होला, स्वदत्ता परदताम्बा यो हरे द्वै वसुन्धराम् षष्ठिवर्ष सह–

३४. श्राणि विष्ठायां जायते कृमि. इति सम्बत् १८९१ साल मिति माघ श्रुदि २ रोज ६ श्रुभम् ....

(मार्फत सहि गर्नेहरूको छुट्टा छुट्टै अक्षरमा नाम परेको छ)

मार्फत भीमसेन थापा	मार्फत कुलमासिंह वस्न्यात
मार्फत फत्यजङ्ग साह	मार्फत रणजोर थापा
मार्फत पुष्कर साह	मार्फत दलभञ्जन पाँडे
मार्फत रणोद्योत साह	मार्फत कालुसिं

CONTRIBUTIONS TO NEPALESE STUDIES
CNAS, TRIBHUVAN UNIVERSITY

Vol. 16, No. 2
July 1989

नेपाल-भूटान ऐतिहासिक सांस्कृतिक सम्बन्ध

रमेश ढुंगेल

नेपाल-भूटान सम्बन्धको विषयमा उल्लेख गर्दा अध्ययनलाई ३ पक्षबाट हेर्नु पर्दछ। किनभने भूटानसँग नेपालको धार्मिक-सांस्कृतिक तथा राजनीतिक सम्बन्ध नेपाल एकीकरण भन्दा पहिलेदेखि नै कायम भएको हो। त्यसै हुनाले अध्ययनको क्रममा नेपाल एकीकरण भन्दा पहिले गोरखा राज्य र नेपाल उपत्यकाका भक्तपुर, कान्तिपुर र पाटन जस्ता मल्ल राज्यसँगको भूटानको सम्बन्धलाई उल्लेख गर्नु पर्दछ। गोरखाको नेपाल एकीकरण अभियानको फलस्वरूप आधुनिक नेपालको निर्माण भैसकेपछि भूटानसँगको पुरानु परम्परागत सम्बन्धमा कुनै परिवर्तन आयो वा आएन वा कस्तो किसिमले यी दुई देश बीच आपसी सम्बन्ध कायम भयो भन्ने विषय पनि यस प्रसङ्गमा कम महत्वको छैन। त्यसैले यहाँ तीन पक्षबाट हेर्नुपर्ने भन्नाले गोरखा-भूटान, नेपाल उपत्यकाका मल्लराज्य र भूटान तथा आधुनिक नेपाल र भूटान बीचको सम्बन्ध भन्ने बुझ्नु पर्दछ। यसबाहेक वर्तमान नेपाल भित्र पर्ने अधिका मुस्ताङ् (लो-वो राज्य) र पूर्वको विजयपुर राज्यसँग पनि भूटानको केही न केही सम्बन्ध भएको हुनाले त्यस विषयमा पनि यस प्रसङ्गमा प्रकाश पार्नु पर्ने हुन्छ।

नेपालको इतिहास २००० वर्ष भन्दा बढी पुरानो भएको कुरा यहाँका ऐतिहासिक स्रोतले स्पष्ट्याएको छ। यसो भएतापनि आधुनिक नेपाल राष्ट्रको निर्माणको जग आज भन्दा लगभग अढाई शताब्दी अगाडि मात्र बसेको थियो। नेपालको एकीकरण भन्दा झण्डै २ शताब्दी अगाडि नै स-साना टुक्रामा विभक्त शक्तिहरूलाई जोडेर व्यवस्थित शासन व्यवस्थाकासाथ आधुनिक भूटानको निर्माण तिब्वतका डुग-पा सम्प्रदायका लामा डव्ग्-वङ्-नम्-ग्याल (डव्ग-द्वङ-र्नम्-ख्यल)ले गरेका थिए। यो घटना इशाको सत्रौं शताब्दीको पूर्वार्द्धको थियो। यी लामा डव्ग्-वङ्-नम्-ग्याल तिब्वतको खाम प्रदेश स्थित रालुङ् गोन्पाका विद्वान् भिक्षु थिए। उनी तिब्वतमा डुग-प (Brug-pa) धर्मका मुख्य संस्थापक मध्येका लामा ये-से दोर्जेका भाइतर्फका वंशज थिए। डुग-प सम्प्रदायका प्रसिद्ध विद्वान् लामा कुन-खेन्-पेमा कार्पोका अवतारको रूपमा उनले आफूलाई दावा गरेका थिए। तर उनका विरोधी तिब्वतका शक्तिशाली देपा चङ्-पको सहयोगमा अरू लामाहरूले उनलाई पेमा कार्पोको अवतार स्वीकार नगर्नाको कारणले उनी रालुङ गोन्पा छाडेर तात्कालिक ल्हो-मोन् प्रदेश अर्थात् भूटान (Brug-yul) मा आएको कुरा उनको जीवनी (rnam mthar) तथा भूटानको इतिहासबाट

जानकारी मिल्दछ। (Lob-pon Nado 1977:90) भूटानमा उनलाई श्याव-ढुङ् रिन्-पो-छे ङग्-वाङ्-नम्-ग्यालको रूपमा चिनियो।[१]

ङग्-वाङ्-नम्-ग्याल भूटानमा आउनु भन्दा पहिले तेर्हौं शताब्दी देखि नै भूटानमा डुग्-प सम्प्रदायको प्रवेश भैसकेको थियो। यसरी ङग्-वाङ्-नम्-ग्याल भन्दा ४ शताब्दी पहिले भूटानमा डुग्-प सम्प्रदायको प्रवेश गराउने काम पनि उनकै पूर्वज मध्येका लामा फाजो (तिब्बतमा डुग्-प सम्प्रदायका संस्थापक येसे दोर्जेका कूलका एकजना लामा साङ्ग्ये भन्नेका वंशज)ले गरेका थिए (Mehra 1975:86)

ङग्-वङ्-नम्-ग्यालले भूटानमा आएर त्यहाँका पुराना स-साना सामन्त तथा अरू विभिन्न सम्प्रदायका लामाहरूको प्रभुत्वलाई खतम गरेर आफ्नै किसिमको शासन पद्धतियुक्त व्यवस्था (धार्मिक तथा लौकिक २ थरी शासक रहने) कायम गरी भूटानलाई एक व्यवस्थित धार्मिक राज्यको रूप दिएका थिए। त्यसै बेलादेखि भूटानले नेपालका काठमाडौं उपत्यकाका मल्ल राज्य र गोरखासँग समेत धार्मिक-सांस्कृतिक तथा राजनीतिक सम्बन्ध कायम गरेको कुरा ऐतिहासिक स्रोतले स्पष्ट्याएको छ। यिनै द्विपक्षीय सम्बन्धका तथ्यहरूलाई यहाँ क्रमशः उल्लेख गरिन्छ।

नेपाल-भूटान बीचको सम्बन्धको माध्यम खास गरी बुद्ध धर्म नै हो। भूटानका तात्कालिक लामाहरूका तान्त्रिक ख्याति तथा उनीहरूका धार्मिक कार्य र काठमाडौं उपत्यकाको बौद्ध शिक्षा तथा संस्कृतिको केन्द्र स्वयम्भूनाथको माध्यमले नेपाल-भूटान बीचको सम्बन्धको थालनी भएका स्पष्ट प्रमाण पाइएका छन्। पछि यस सम्बन्धमा व्यापक विकास हुँदै यी दुई देश बीच राजनीतिक र आर्थिक सम्बन्ध पनि कायम भएको देखिन्छ। भूटानका प्रथम धर्मराजा स्याव-ढुङ् ङग्-वाङ् नम्-ग्यालले भूटानको एकीकरण गरिसक्नासाथ ई १६२४।२५ देखि नेपालका गोरखा र काठमाडौं उपत्यकासँग सम्बन्ध कायम गर्न थालेका थिए। (Singh 1972:21-22; white 1909:291; Coelho 1967:62 etc.)।

(क) गोरखा राज्यसँग भूटानको सम्बन्ध

गोरखासँग भूटानको सम्बन्ध गोरखाका राजा रामशाह (c. 1613-1636) का पालादेखि नै कायम भएको बुझिएको छ। रसुवा नागथली गोन्पाको भोटे भाषामा लेखिएको एक पुरानो टिपोट (Brug-na' ga Thali'i -rchis - sprod - kyi - deb - khra) मा यस विषयको राम्रो उल्लेख भएको पाईन्छ। यो टिपोट पृथ्वी नारायण शाहका समयताका देखि पछि राणाकालसम्म लेखिएको थियो। सो टिपोटमा रामशाहका पालामा गोरखा दरवार भित्र दाज्यू-भाईमा विद्यमान कलहको निराकरण गर्न र राजगद्धिको उत्तराधिकारी सन्तान जन्माउनको निमित्त तान्त्रिक अनुष्ठान गर्न भूटानी लामालाई गोरखा निम्त्याएको चर्चा छ। भूटानी लामालाई गोरखा ल्याउन राम शाहले एउटा दूत भूटानी धर्मराजा' कहाँ पठाएको र धर्मराजाले त्यहाँका प्रसिद्ध लामा दम्-छ्यो-पे-कर् (Dam-chos-pad-dkar) लाई गोरखा पठाएको चर्चा पनि उक्त टिपोटमा परेको छ। *तिथिमितिका हिसाबले यिनको अनुमानित समय र रामशाहका अनुमानित समयमा केही फरक भएको हुनाले यी लामा (Dam-chos-pad-dkar) नै गोरखा आएका थिए भन्ने कुरा प्रामाणिक रूपमा मान्न सकिने स्थिति नभएतापनि भूटानी धर्मराजा स्वयं वा अरू* कुनै प्रसिद्ध तान्त्रिक लामा आएको हुनु

पर्दछ।[२] भूटानी लामालाई गोरखा निम्त्याउने काम रामशाहकी रानीलाई भएको सपना अनुरूप गरिएको थियो (Na'-ga-Thali' i deb-khra, fol. 50)। यस ऐतिहासिक सम्बन्धको घटनाको विषयमा भूटानबाट पठाईएका परराष्ट्र मन्त्रालयमा प्राप्त २ वटा पत्रमा पनि उल्लेख भएको छ। (पन्त वि.सं. २०४३:५३८)। त्यसै गरी रामशाहको विषयमा उल्लेख भएको परराष्ट्र मन्त्रालयमा रहेको एउटा विस्तृत अप्रकाशित वंशावलीमा पनि रामशाहले भूटान सम्म त्यहाँको स्थिति बुझ्न गोरखाबाट गोप्य ढङ्गले मानिस पठाएको चर्चा परेको छ। (पन्त २०४३:५२३-३८)। परराष्ट्र मन्त्रालयमा प्राप्त श्री ५ प्रतापसिंह शाहको समयको अर्को एक पत्रमा पनि रामशाहले धर्मा (भूटान)सँग सम्बन्ध राखेका थिए भन्ने लेखिएको छ (पन्त २०४३:५२३-३८)। ई.सं. १८५५ (वि.सं. १९१२) मा भएको नेपाल-तिब्बत युद्ध पछि भूटानी धर्मराजाका 'दा पोन्' भन्ने अधिकारीले तात्कालिक नेपालका श्री ३ महाराजा तथा प्राइम्मिनिष्टर जङ्गबहादुर राणालाई लेखेको तिब्बती अक्षरको विन्तिपत्रको व्यहोरा युक्त एउटा चिट्ठीको त्यसैबेला गरिएका नेपाली अनुवाद प्रति पाइएको छ। यस पत्रमा पनि रामशाहका पालादेखि भूटान (धर्मा-देवा) र गोरखाका राजा बीचमा शिष्य-शाखाको जस्तो नजिकको सम्बन्ध कायम भएको थियो भन्ने चर्चा परेको छ।[३] पछि वि.सं. १९१२ मा भएको नेपालको भोटसँगको युद्ध पछि धर्मा (भूटान)का लामाले नेपालका काजीलाई लेखेको साल सम्बत् विहिन पत्रमा पनि अघि रामशाहका पालामा गोरखाले धर्मा (भूटानी) लामालाई चढाएका पूर्वका ६ गोन्पाहरू र श्री सम्पत्ति खोसिएको कारणले हेर-विचार पुग्न नसक्दा भत्किएर जीर्ण भएको हुनाले उक्त पिता पुर्खाका धर्मकीर्ति थामि जिर्णोद्धार गर्ने काम होस् भन्ने व्यहोरा परेको छ। (पत्र स्रोतः कुश्यो छे-चु हुग्-प लामा)। भूटानबाट आएका पत्रमा यस्तो उल्लेख भएतापनि पत्रमा उल्लिखित 'यातें' र 'षंते' भन्ने गोन्पा कहाँका थिए भन्ने जानकारी नपाइएको हुनाले पूर्वतर्फका ६ वटै गोन्पा रामशाहले नै दान दिएका थिए भन्ने कुरामा पूर्ण रूपमा विश्वास गर्न चाहिं अप्ठेरै पर्दछ। बरू गोरखाको पहुँच भित्रका केही गोन्पा रामशाहको पालामा र अरू केही त्यसपछिका कृष्ण शाह आदि गोरखाली राजाहरूले समेत दान दिएर पछि पृथ्वीनारायण शाहले पूर्व विजय गरेपछि पूर्वका अरू ६ गोन्पा र अरू पहिले दिएका पश्चिमका गोन्पा समेत भूटानी राजाले दान पाएको हुनु पर्दछ। यसरी पूर्व र पश्चिमका सबै गोन्पा जोड्दा १२ घ्याङ् अर्थात १२ वटा गोन्पाको अधिकार भूटानी लामाले पाएको हुनु पर्दछ भन्न सकिन्छ।

माथि उल्लिखित वंशावली रूपको जोङ्-खा भाषाबाट नेपालीमा अनुवाद भएको पत्रको मूल प्रति भूटान दरवारमा पाइएको हो। त्यसैगरी नागथली गोन्पाको टिपोट पनि भूटानी ('Brug-pa) लामाहरूवाटै तयार भएको हो। यता प्रतापसिंह शाहको पत्रमा पनि रामशाहका राज्यकालको गोरखा-भूटान सम्बन्धका विषयमा स्पष्टै उल्लेख भएको हुनाले र उता भूटानीहरूले लेखेका टिपोटमा पनि त्यहि कुराको उल्लेख हुनाले ऐतिहासिक दृष्टिकोणमा यो कुरा तथ्यपूर्ण नै मान्नु पर्दछ। अरू भूटानी श्रोतमा तथा भूटानका नेपालीहरूको परम्परामा त रामशाहकै समयमा गोरखाका नेपाली जनतालाई लगेर त्यहाँको आवश्यकता अनुरुप वसोवास गराई भूटानलाई गुल्जार गराउने काम समेत भएको थियो भन्ने चर्चा पाइन्छ। भूटानी श्रोत अनुरुप भूटानका प्रथम धर्मराजा श्याव्-ढुङ् ङग्-वाङ नम्-ग्याल् आफै गोरखा र काठमाडौं उपत्यकाको भ्रमणमा दुइपटक आएका थिए। इ.सं. १६२४ को भ्रमणकालमा नै गोरखाका भारदारहरूको सल्लाह वमोजिम ङग्-वाङ् नम्-ग्याल्ले चारै वर्णका (व्राम्हण, क्षेत्री, वैश्य र शूद्र (कामी, दमाई, सार्कि समेत)) गोरखालीहरूका ४०।५० परिवारलाई भूटान लिएर गएको उल्लेख भूटानी श्रोतमा पाइन्छ (Coelho 1967:62, Singh 1972:21-22,

White 1909: 291 etc)। यसपटक भूटान बसाई जाने गोरखाली जनताको नेतृत्व विशन थापा मगरलाई दिईएको समेत जानकारी पाइएको छ। (विपिनदेव ढुङ्गेल द्वारा संकलित अप्रकाशित श्रोतबाट)[४] यसैवेला भूटानका धर्मराजा ङग्-वाङ् नम्-ग्यालले गोरखाका राजा रामशाहले बनाएको राज्य व्यवस्थालाई आवश्यकता अनुरूप संशोधन गरी भूटानमा लगेर लागू गर्न गोरखा आएका वखत लिएर गएका थिए। गोरखाको माना-पाथी नाप-जोखको व्यवस्था पनि भूटानमा चलाएका थिए भन्ने जानकारी भूटानमा बस्ने नेपालीहरूबाट थाह लागेको छ। भूटानमा केही पहिलेसम्म पनि गोरखाको व्यवस्थाअनुरूपका भूटानमा चलन-चल्तीमा भएका माना-पाथीलाई त्यहाँका ड्रुग्-प तथा च्याप्-साहरूले 'गोर्गे झप्पा' भन्ने गर्दथे र अरूणाचल (नेफा) प्रदेश तर्फ अझै पनि त्यस्तै भन्ने चलन भएबाट गोरखाको नापतौल व्यवस्थाको समेत भूटानमा गहिरो प्रभाव पारेको कुरामा पुष्टि मिलेको छ। अर्को तर्फ गोरखाबाट त्यहिंको सामाजिक व्यवस्था अनुरूपका चारै वर्ण र विविध जातका जनजातिलाई लगेर आफ्नो राज्य गुल्जार गराउनेले त्यहाँको सामाजिक तथा आर्थिक व्यवस्था तथा स्थितिको अनुकरण गर्नु अत्यन्त स्वाभाविक पनि देखिन्छ।

यसरी रामशाहको राज्य व्यवस्था तथा ख्यातिबाट प्रभावित भएर त्यसै समयदेखि भूटानले गोरखासँग सम्बन्ध जोड्ने र भूटानी लामाहरूको तान्त्रिक ज्ञान र क्षमतादेखि प्रभावित भएर गोरखाले भूटानसँग सम्बन्ध जोड्ने काम गरेको देखिन्छ। रामशाहभन्दा पहिले पनि गोरखाका प्रथम शाह राजा, द्रव्य शाह र पूर्ण शाहको राज्यकालमा पनि भूटानको नेपाल (गोरखा) सँग सम्बन्ध भएको वर्णन भूटानी ईतिहासमा लेखिएको पाइन्छ (Singh 1972:21-22; Hasarat 1980:47)। भूटानी इतिहासमा त्यस्तो उल्लेख भएतापनि त्यस विषयमा कुनै पनि नेपाली स्रोतमा उल्लेख नहुनु र ई. १६१६ मा तिब्बतबाट लामा ङग्-वाङ् नम्-ग्याल आई भूटानलाई एकीकरण गरी व्यवस्थित राज्य नबनाएसम्म भूटानले वाह्य जगतसँग सम्बन्ध राख्न सक्ने स्थिति पनि नभईसकेको हुनाले *गोरखासम्म भूटानको मैत्री सम्बन्ध द्रव्यशाह र पूर्णशाहका पालामा नै भैसकेको कुरामा त्यत्ति विश्वास गर्न सकिने स्थिति छैन।* तर विभिन्न गोन्पा तथा धर्म-सम्प्रदाय मार्फत भने गोरखाको उत्तरी भेक (तिब्बति मूलको वस्ती)सँग सम्बन्ध रहेको भने हुन संभव छ।

भूटानका प्रथम धर्मराजा ङग्-वङ्-नम्-ग्याल ई. १६४० मा दोस्रो पटक गोरखाको भ्रमणमा आएको पनि उल्लेख पाइन्छ (Coelho 1967:62, Singh 1972:21–22)। त्यसवेला सम्ममा डम्बरशाह राजा भैसकेको संकेत पाइन्छ। यस पल्टको भ्रमणमा पनि भूटानका धर्मराजाले गोरखाबाट केही गोरखाली जनताका परिवारलाई साथमा लगेर पश्चिम भूटानको पहाडी र तराई प्रदेशमा वसोवास गराएका थिए भन्ने जानकारी पनि पाइएको छ (विपिनदेव ढुङ्गेलद्वारा संकलित अप्रकाशित स्रोत)। त्यसैवेलादेखि भूटानमा नयाँ धर्मराजा र देवा (दे-पा) राजा फेरिएपछि गोरखाको सौहार्द्र भ्रमण गर्नुपर्ने परम्परा नै चलेको थियो भन्ने पनि उल्लेख पाइएको छ। (त्यही स्रोत)

गोरखा र भूटान वीचको शुरू-शुरूको सम्बन्ध विषयमा चर्चा गर्दा तिब्बतका एक शक्तिशाली प्रान्तीय शासक दे-पा चङ्-प (De-pa-Tsang-pa) ले ई. १६३९ मा भूटानमाथि गरेको आक्रमणको घटनालाई पनि उल्लेख गर्नु पर्ने हुन्छ। त्यस आक्रमणमा भूटानी सेनाले तिव्वतका सैनिकलाई पारोको किल्ला नजिकै हराएका थिए (Mehra 1974:87)। यस युद्धमा विजय हासिल गरेको अवसरमा गोरखाबाट भूटानका धर्मराजालाई वधाई ज्ञापन गर्नका निमित्त एक प्रतिनिधि

मण्डल समेत गएको थियो (Singh 1972:)।

यसपछि गोरखाका राजा कृष्ण शाह (अनुमानित १६५२-१६६३) को राज्यकालमा गोरखा-भूटान वीच अझ निकटतम् सम्बन्ध कायम भएको कुरा नागथली गोन्पाको टिपोटबाट स्पष्ट हुन्छ। त्यस टिपोटमा गोरखाका राजा कृष्ण शाहले भूटानी धर्मराजालाई तामापत्र गरेर 'चिरङ्-चा' भन्ने समेत गारेखाका अधिकारका क्षेत्रका पश्चिम नेपालका केही गोन्पाहरू दानको रूपमा दिएका थिए। त्यसै वखत 'राख्यिग' नामक वस्ती र त्यस माथिको खेत समेत कर मुक्तगरी दान-बिर्ता दिनुको साथै त्यस क्षेत्रका गोन्पा तथा गाउँको समेत सम्पूर्ण अधिकार भूटानी धर्मराजालाई सुम्पिएका थिए (Na-ga-Thali'i deb-khra, fol. 51)।

त्यसै गरी यसपछि गोरखाका राजा रूद्र शाहको शासनकालमा भूटानी लामा यङ्-पोन र वुम-थङ्-छो-जे आदी प्रसिद्ध धार्मिक व्यक्तिहरूले गोरखाको भ्रमण गरेका थिए। लामा वुम-थङ् छो-जेले रूद्रशाह (अनुमानित १६६३-१६७१) का पालामा गोरखा दरबारमा विविध तान्त्रिक अनुष्ठानका काम गरेका वर्णन पनि नागथली गोन्पाको टिपोटमा उल्लिखित छ (Fol. 51)।

यसरी भूटान र गोरखा बीच अटूट रूपमा सौहार्द्र सम्बन्ध कायम हुँदै आएको देखिन्छ। राजा नरभूपाल शाह (अनु. १७१६, १७४३ वि.सं.) का समयमा पुनः केहीगोन्पाहरू र तिनले चर्चेका जग्गा-जमिनहरू भूटानी धर्मराजालाई थप दानको रूपमा दिइएका थिए। यिनको शासन कालमा नेपाल-भूटान बीच परम्पसगत धार्मिक-सांस्कृतिक सम्बन्ध बाहेक विशेष राजनीतिक सम्बन्ध पनि कायम भएको थियो। नरभूपाल शाहको समयको गारेखा-भूटान सम्बन्धका विषयमा प्रकाश पार्ने सामाग्रीहरू मध्ये नागथली गोन्पा र त्यस छेउछाउका प्रशस्त जग्गा-जमिन तथा गाउँहरू समेतको अधिकार र जजमानी समेत दिई ल्होपा लामा अर्थात् एक प्रशिद्ध भूटानी लामालाई गरिदिएको इ.सं. १७४१ को ताम्रपत्र अर्को एउटा प्रमाणिक स्रोत हो। यस तामापत्रमा पहिलेका धर्मलामा (तामापत्रमा क्षोङ् लामा) लाई पनि यसैगरी जजमानी र स्थायी सम्पत्ति कुशविर्ता गरेर दिएको थियो भन्ने उल्लेख छ। (Macdonald 1973: 1-7) नागथली गोन्पाको टिपोट अनुसार लामा पद्म दोर्जेका कुलका लामा तन्-जिन् दोर्जेलाई अधिकार दिइएको अधिकार क्षेत्र पुरै यी ल्होपालाई दिइएको थियो। त्यसैगरी ल्होपा लामालाई नेपाल तर्फका दुङ्-प गोन्पाहरूको नायक तथा भूटानको धार्मिक प्रतिनिधिको जिम्मेवारी दिईएको थियो (Na'-ga thali'i deb - khra, fol., 36)। यसबाहेक नेपालको भाषावंशावली, नरभूपाल शाहका पालाको आम्दानी-खर्च टिपोटको कागज, नागथली गोन्पाको टिपोट, परराष्ट्र मंत्रालय (नेपाल) मा प्राप्त भूटानबाट आएको पत्रको अनुवाद आदि स्रोतमा पनि नरभूपाल शाहका समयमा भएको गारेखा-भूटान सम्बन्धका बारेमा उल्लेख पाइन्छ।

भाषा वंशावलीमा पहिले नरभूपाल शाहका सन्तान नहुँदा भूटानका धर्मराजालाई निम्त्याएर उनको अनुष्ठान र आशिर्वादले पृथ्वीनारायण शाहको जन्म भएको हो भन्ने चर्चा परेको छ। (पन्त र अरू वि.सं., २०२८ ९२०-९२१)। उक्त स्रोतमा यसवेला पनि भूटानी धर्मराजालाई नरभूपाल शाहले लालमोहर गरिदिएको थियो भन्ने चर्चा छ। यसै किसिमको अनुश्रुति भूटानमा बस्ने नेपाली समाजमा पनि व्यापक रूपमा प्रचलित छ।

नागथलीको टिपोटमा र भूटानबाट आएको पत्रमा नरभूपाल शाहको समयमा गोरखा र भोट वीच युद्ध हुँदा भूटानी लामाले निकै मेहनत साथ मध्यस्थको भूमिका खेली सन्धि गराएको चर्चा छ (Na'-ga-thali'i deb-khra, fol. 51-52,) पन्त वि.सं. २०४१: २४४, पन्त वि.सं. ४३, ५३८)। नागथलीको टिपोटमा यस युद्धमा मध्यस्थ भई काम गर्ने भूटानी धर्मराजा दो-गोन्-ङग्-वाङ्-ढुग-ग्यल (Gro-mgon-ngag-dbang-brug-rgyal) भएको कुरा पनि उल्लिखित छ। त्यसै क्यी-रोङ् र ङरीको सिमानाको वुम-प-छेही जोङ् (Bum-pa-chei-rgong) भन्ने ठाउँमा गोरखाका सैनिकलाई तिब्वतका सैनिकले घेरेर मार्न लागेको हुनाले भुटानी धर्मराजाले भूटान र गोरखाको संयुक्त बलले तिमीहरूमाथि आक्रमण हुन्छ र भोटे शैन्यहरू सबै ध्वस्त हुने खतरा हुन्छ भन्ने धम्कि समेत दिई गोरखाका सैनिकलाई छुटाएको र युद्ध सन्धि भएको कुरा उल्लेख छ। यसै रीफ वापत भूटानका ल्होपा लमालाई नागथली गोन्पा र त्यस भेगका प्रदेश समेत पहिलेका तीनजना लामालाई दिएका सम्पूर्ण सुविधाहरू थामेर नरभूपाल शाहले ताम्रपत्र जारी गरिदिएका हुन् भन्ने उल्लेख पनि यस टिपोटमा परेको छ (Na'-ga-thali'i deb-khra fol. 52)। यसै टिपोटमा भूटानका लामा छो-ट्रग्-कोज्-छोग् (Chos-grags-dkon-chog) को अनुष्ठानबाट नरभूपाल शाहलाई पृथ्वीनारायण शाह जस्तो पुत्र प्राप्ति भएको चर्चा पनि छ (Ibid fol. 52-53)।

नरभूपाल शाहका पालाको आम्दानी-खर्चको टिपोटमा विभिन्न खर्चको विवरणको क्रममा 'भूटानी धर्म लामाको सलामीको रू. १' भन्ने विवरण लेखिएको पाईनाले पनि गोरखा-भूटान बीच तिनताका सौहार्द्र सम्बन्ध थियो भन्ने बुझिन्छ। पन्त वि.सं. २०४३: ५३८-३९)।

यस किसिमले पृथ्वीनारयाण शाह भन्दा पहिलेदेखि नै गोरखा र भूटान बीच अत्यन्त नजिकको सम्बन्ध थियो भन्ने कुरा उपर्युक्त तथ्यबाट स्पष्ट हुन्छ। यसरी भौगोलिक दृष्टिले नजोडिएको २ राज्य बीच कसरी यस्तो निकट सम्बन्ध रहन गयो भन्ने विषयमा जोसुकैलाई जिज्ञाशा उठ्नु स्वभाविकै हो। त्यसैले यस विषयमा पनि यहाँ विचार गर्नु परेको छ।

गोरखाका राजा तथा अधिकांश जनताहरू हिन्दू भएतापनि गोरखाको उत्तरीभेकमा तिव्वती संस्कृति र सभ्यता मान्ने तिव्वती मूलका बौद्धमार्गीहरू थिए। त्यसैले उक्त क्षेत्रमा पहिलेदेखि नै बौद्ध गोन्पाहरू सञ्चालित भएका हुनाले ड्रुग्-प लामाहरूसँग सम्बन्ध हुनु स्वभाविक देखिन्छ।

त्यस्तै गरी राजकुमार द्रव्यशाहले लमजुङ्बाट आएर बलियो गोरखा राज्यको स्थापना गरेदेखि नै गोरखा भोटको सिमानामा रहेको तिव्वती मूलकै भोटे शासक हुने बारपाक राज्यसँग लडाई र सन्धि भई नै रहन्थ्यो। गोरखाका राजा द्रव्य शाह, पूर्ण शाह, छत्र शाह, राम शाह तथा पृथ्वीपति शाहका शासनकालमा गोरखाले बारपाकीहरूसँग लड्नु परेको थियो (पन्त वि.सं. २०४१, ५४, ६७-६८, ७३-७४, १०-१२, १४२-४३)। त्यतिमात्र नभएर राम शाह र नरभूपाल शाहले त तिब्बतसँग तैपनि युद्ध गरेका थिए भन्ने वर्णन भाषावंशावलीमा पाइन्छ (पन्त वि.सं. २०४४: ९२-९३, २४४-४५)। रामशाह तथा नरभूपाल शाह दुवैको शासनकालमा गोरखाली शैन्य क्यी-रोङ् जित्दै कुकुरघाटसम्म पुगेको चर्चा वंशावलीमा तथा अन्य पुराना टिपोटहरूमा पाइन्छ (गोरखा वंशावली पृ. ५९-६०, ६२, Na'-ga-Thali' i deb-khra; fol. 52, पन्त वि.सं. २०४१: २४४)। यसरी भोटसँगको युद्धको सिलसिलामा शुरूदेखि नै तिब्बतसँग शत्रुता भएको भूटान राज्यसँग गोरखाको

सम्बन्ध गाँसिएको हुन सक्दछ। नरभूपाल शाहको समयमा त भूटानले गोरखाको पक्षलिएर युद्ध सन्धि समेत गराएको थियो भन्ने उल्लेख सप्रमाण माथि नै गरिसकियो। यसैगरी रामशाहको समयमा पनि तिब्बत विरोधी भूटानले गोरखा पक्ष लागेको हुन सक्दछ।

प्राचीन ल्हो-मोन प्रदेशलाई तिब्बतबाट आएर ड्रुग्-प लामा श्याव-ड्रुङ्-वाङ्-नम्-ग्यालले ड्रुग राज्य [Brug-rgyal-khyal (Dragon Kingdom)] को रूपमा भूटानलाई एक व्यवस्थित राज्य बनाएपछि विस्तार विस्तार तिब्बतले इर्ष्याको रूपले हेर्न थाल्यो। भूटान शक्तिशाली बन्नाले भोटलाई इर्ष्या बढ्नु पनि स्वभाविकै हो। त्यसैले श्याब-ड्रुङ् ङ्-वाङ्नम्-ग्यालकै समयदेखि भूटानले तिब्बतका एक शासक दे-प-सङ्-प (De–pa Tsang–pa)को आक्रमणको सामना गर्नुपरेको थियो र भूटानी सैन्यले भूटानको पारो जोङ् नजिकै तिब्बती सैन्यलाई हराएको थियो भन्ने विषयमा माथि नै पनि उल्लेख गरिसकिएको छ। यसैगरी पछि ई.सं. १७३० मा पनि तिब्बतले भूटानमाथि आक्रमण गरेको थियो। त्यस युद्धमा भूटानको पक्षबाट तिब्बतको विरूद्धमा गोरखालीहरू लडेका थिए भन्ने पनि भनाइछ (विपिनदेव ढुङ्गेलद्वारा सङ्कलित अप्रकाशित स्रोत)।

तिब्बतमा चौधौं शताब्दीमा विद्वान धर्म सुधारक लामा भिक्षु चोङ-ख-उब (Tsong–Kha-Pa) ले गे-लुग- सम्प्रदाय (dge-lugs-pa-sect) को स्थापना गरेपछि विस्तार-विस्तार कर्ग्यू-प-सम्प्रदाय (bka' –rgyus-pa sect) का लामा भिक्षुहरू आफ्नो सम्प्रदायको सुरक्षा र स्थापनाका निमित्त दक्षिण तर्फ लाग्न थाले। यसै प्रकृयाको फलस्वरूप क-र्ग्यू-प संप्रदाय (bka'–rgyus-pa sect) ले भूटान सिक्किम_तथा नेपालको हिमाली प्रदेश र काठमाडौं उपत्यकामा समेत आफ्नो स्थान जमाएको देखिन्छ। त्यसै हुनाले भूटानका प्रथम धर्मराजाले भूटानको एकीकरण गर्नु भन्दा पहिले तिब्बतको रालुङ् गोन्पाबाट आएर काठमाडौंको स्वयंभूमा शिक्षा-दिक्षा प्राप्त गरेका थिए।

यस किसिमले गोरखाको उत्तरी भेकमा अनेकौं बौद्ध गोन्पाहरू हुनु र तिब्बती मूलका वौद्धमार्गी जनजातिको वसोवास हुनु, गोरखाको रूई, वार्पाक जस्ता तिब्बतका सिमान्त क्षेत्र र तिव्वतसँग नै समेत शत्रु तथा मित्रताको सम्बन्ध पहिलेदेखि नै कायम हुनु, ङम्-वङ् नम्-ग्यालले स्वयंभूमा पठन पाठन गर्दा तिनका चर्चित भएको गोरखा राज्य र त्यहाँका राजा रामशाहको सुव्यवस्थित राज्य व्यवस्थाको वर्णन सुन्ने मौका पाउनु, भूटान-तिब्बत वीच गोरखा र तिब्बत वीचमा जस्तै प्रायः शत्रुता हुनु आदि कारणले गोरखाको भूटानसँग सम्बन्ध गाँसिन पुगेको देखिन्छ। तिब्बत तथा तिब्बती मूलका जनजातिले वसोवास गरेका क्षेत्रसँगको सम्बन्धले गर्दा नै गोरखा दरबारमा भूटानी ड्रुग्-प लामाहरूको ख्याति र प्रशंसा पुगेको र फैलिएको हो भन्न सकिन्छ। तान्त्रिक अनुष्ठानमा विश्वाश राख्ने गोरखाली राजा-रानीहरूमा भूटानी लामाहरूका तान्त्रिक ज्ञान र क्षमताले गहिरो प्रभाव पार्नु स्वभाविकै थियो।

(ख) काठमाडौं उपत्यकाका राज्यहरूसँग भूटानको सम्बन्ध

गोरखासँग जस्तै काठमाडौं उपत्यकाका मल्लराज्यहरूसँग पनि भूटानको सम्बन्ध नजिकको थियो। धार्मिक-सांस्कृतिक कारण मुख्य भएता पनि गोरखासँग भूटानको राजनीतिक सम्बन्ध पनि कायम भएको थियो भन्ने कुरा माथि उल्लिखित तथ्यहरूबाट स्पष्ट भएको छ। काठमाडौं उपत्यकासँग भने भूटानले धार्मिक तथा सांस्कृतिक सम्बन्धमात्र पछिसम्म कायम राखेको देखिन्छ।

यसको मुख्य कारण काठमाडौं उपत्यका र भूटानमा विध्यमान बुद्ध धर्म र वौद्ध संस्कृति नै थियो। अर्को कुरा गोरखाका राजा रामशाह (जससँग भूटानको अत्यन्त नजिकको सम्बन्ध थियो)ले उपत्यकाका मल्लराजाहरूसँग पनि निकट सम्बन्ध राखेका थिए। पाटनसँगको उनको मैत्री निकै उल्लेखनीय छ (पन्त वि.सं. २०४३: ५५९)। रामशाहले पाटनका शिल्पी तथा व्यापारीहरूलाई लगेर गोरखाको आर्थिक-सांस्कृतिक उत्थानमा जोड दिएका थिए (पन्त, त्यही)। उता भूटान र गोरखाको निकट सम्बन्धको कारणले पनि पाटनका शिल्पिहरूसँग भूटानी धर्मराजा नजीकिन पाएको हुन सक्दछ। यतिमात्र नभएर भूटानलाई एकीकरण गरी एक व्यवस्थित राज्यको रूप दिने भूटानका पहिला धर्मराजा श्याव-दुङ्-वाङ् नम्-ग्यालले काठमाडौं को स्वयंभूमा पनि शिक्षा पाएको हुनाले यहाँको कला-संस्कृति तथा कलाकार-कालिगढसँग उनी राम्रै परिचित थिए। ङग्-वाङ्-नम-ग्याल भूटानी धर्मराजा भएपछि उनको ई.सं. १६१४ को नेपाल भ्रमणमा गोरखा मात्र नभएर काठमाडौं उपत्यकाको समेत उनले भ्रमण गरेका र त्यसैवेला स्वयंभूमा दर्शन गरेर लाख वत्ति वाल्ने काम समेत गरी कान्तिपुरका राजा लक्ष्मी नरसिंह मल्लसँग मित्रता कायम गरेर यहाँका शिल्पी-कर्मीहरू लिएर गएका थिए भन्ने पनि भनाइ छ। (विपिनदेव ढुङ्गेलद्वारा संकलित अप्रकाशित स्रोत) पछि १६४० को भ्रमणमा आउँदा ङग्-वाङ् नम्-ग्यालले स्वयम्भूको जिर्णोद्धार समेत गरेको उल्लेख पाइन्छ (विपिनदेव ढुङ्गेलद्वारा सङ्कलित अप्रकाशित स्रोत)। ड्रुग्-प लामाहरू स्वयम्भूको जिर्णोद्धार गर्न तथा दर्शन पूजनका निमित्त आएका प्रामाणिक लेखोटहरू पनि पाइएका छन्। भूटानमा मल्लकालका चाँदीका टंका पनि चल्दथे भन्ने जानकारी पाइएको छ। भूटानी मुद्रालाई पनि 'डुल टं' भन्ने चलन भएबाट तिब्बतमा जस्तै भूटानी मुद्राको नाममा पनि नेपाली मोहर टंका मुद्राको प्रभाव रहेको देखिन्छ। उपत्यकाका चाँदीका मोहर भूटानमा धेरै पछिसम्म चलनचल्तीमा भएको कुरा वाल्सले पनि उल्लेख गरेका छन् (Walsh 1973:25)। यस आधारबाट भूटान र नेपाल उपत्यका बीच आर्थिक सम्बन्ध पनि कायम भएको थियो भनेर बुझ्न सकिन्छ।

भक्तपुर म्यूजियममा रहेको 'प्रतापमल्लको तीर्थ यात्रा' नामक नेवारी भाषामा लेखिएको एक हस्तलिखित पुस्तिकामा पनि काठमाडौं उपत्यकाको तिनताका भूटानसँग सम्बन्ध भएको सांकेतिक उल्लेख पाइन्छ। किनकि त्यस पुस्तिकामा राजा प्रताप मल्लले गरेका तीर्थयात्राका तीर्थस्थलहरूमा 'भोटान्त' अर्थात् भूटान देशको पनि नाम आएको छ। प्रताप मल्लले भूटान भ्रमण गरेका थिए भनेर यसै स्रोतका आधारमा मात्र भन्न नसकिएतापनि भूटानी ड्रुग्-प सम्प्रदायको उपत्यकामा तिनताका गहिरो प्रभाव थियो र भूटानलाई बौद्ध तीर्थस्थलकै रूपमा मानिन्थ्यो भन्ने कुरा चाहिं स्पष्ट हुन्छ। हुनत नेपाल उपत्यका र भूटान वीचको सम्बन्ध नेपालको प्रशिद्ध गोपालराज वंशावलीमा उल्लेख भए अनुसार मान्ने हो भने इशाको छैठौं शताव्दीदेखि नै शुरू भएको थियो भनेर मान्नु पर्ने हुन्छ। तर यस विषयमा किटान गरेर भन्न सकिने स्थिति भने छैन।[६] भूटानी स्रोतमा सत्रौं शताव्दीदेखि काठमाडौंबाट समयसमयमा कलाकार कालिगढहरू भूटानको थिम्पू र पुनाखा उपत्यकामा गएर काम गर्न थालेको उल्लेख पाइन्छ (Mehra 1972:49)। भूटानका देवाराजा (देवराजा) तन्-जिन्-खु-ग्ये (ई. १६३८-१६९६) का पालामा पुनर्निर्माण हुँदा उक्त गोन्पालाई चमत्कारपूर्ण विविध वौद्धकलाले पूर्ण बनाइ सिङ्गार्ने काम नेपाली कलाकारबाट भएको थियो (Rahul 1983:55)। नेपाली कलाकारले त्यसवेला निर्माण गरेका महायानी वौद्ध सम्प्रदायका स-साना तर अत्यन्त उत्कृष्ट धात्विक मूर्तिहरू अझै उक्त गोन्पामा पाउन सकिन्छ (Rahul, Ibid)। काठमाडौं उपत्यकाबाट गएका कतिपय कलाकारहरू भूटानको थिम्पूको उत्तरमा अवस्थित दे-छेन्

नजिकैको वेवुना (Bebuna) भन्ने ठाउँमा (Rahul, Ibid) र थिम्पू उपत्यकाकै पाचु (Pachu) र वेल्-नाङ् (Bel–nang) भन्ने ठाउँमा (Mehra 1972:49) वसोवास गर्दै आएको जानकारी पाइएको छ। यस ठाउँलाई अहिले पनि वल्-पो भनेर चिनिन्छ (Mehra 1972:49)। तिब्बती भाषामा नेपाललाई वल्-पो भनिने हुनाले भूटानमा ती ठाउँमा नेपालीले वसोवास गरेको हुनाले वल्-पो भनिएको हुनु पर्दछ। वेल (युल) वा वेयुल पनि नेपालकै निम्ति प्रयोग हुने तिब्बती शब्द हो। शुरू-शुरूमा भूटानको बौद्धकला र वास्तुकलाको क्षेत्रमा तिब्बतमा जस्तै नेपाली कलाकारहरूको हात थियो। पछि विस्तार-विस्तार भूटानी कलाकारहरू पनि नेपाली परम्परा र शैलीद्वारा प्रभावित भएका हुनाले भूटानको कलाक्षेत्रसँग पनि नेपाल उपत्यकाको अत्यन्त नजिकको सम्बन्ध रहि आएको छ। हुनत नेपाली कलाकारहरूका कला शैलीले तिनताका भूटान, तिब्बत मात्र नभएर एशियाकै अधिकांश भूखण्डलाई प्रभाव पारेको थियो। यसै प्रसङ्गमा भूटानको टाशे-याङ्चच (Bkra-'Sis-Yang-Tse) प्रान्तको गो-माङ्-खारा (Sgo-Mang–Kho–ra) मा र टोङ्-सारको चेन-देवूजी (Chendebji)मा वनेका दुई स्तूपलाई पनि उदाहरणको रपमा लिन सकिन्छ। ती दुवै स्तूपमा गुम्बज (Dome)माथिको हर्मिका (Harmika)मा ठूला-ठूला आँखाको चित्र अङ्किकत गराउनुका साथै अन्य शैली पनि नेपालकै बौद्धनाथको शैलीसँग मिल्दो-जुल्दो देखिन्छ। त्यसैले नेपालकै शैलीलाई आधार बनाएर उक्त भूटानका स्तुपहरूको निर्माण गरिएको हो भन्ने राय पनि विद्वानहरूले दिएका छन् (Mehra, 1972:62)।

काठमाडौं उपत्यकामा धेरै पहिलेदेखि नै तिब्वती वुद्धधर्मको क-ग्यू-प सम्प्रदायको वलियो प्रभाव रहेको इतिहासले स्पष्ट्याएको छ। तिब्बतबाट क-ग्यू-प सम्प्रदायका कर्म-प, हुग्-प रिन्-पो-छे, श्या-मर-प जस्ता ठूल-ठूला लामाहरूको काठमाडौंको भ्रमण गरी स्वयंभूमा पूजा-आजा, श्याहारसंभार तथा जिर्णोद्धारका कामहरू बारेका प्रमाण पाईएका छन् (शाक्य १९७७:१७२, ढुङ्गेल १९८८:१-१०)। त्यस्तैगरी उपत्यकामा सर्वप्रथम यसै सम्प्रदायको गोन्पा स्थापित भएको कुरामा विद्वानहरू एकमत छन्।

यस्तै किसिमले अघि श्याव-दुङ्-ङग्-वाङ् नम्-ग्यालको शासन कालमा भूटानका प्रशिद्ध लामा दम्-छो-पे-कार गोरखा आउँदा काठमाडौं समेत आएका र त्यसवेला उनले गोरखाका शाह राजा र उपत्यकाका मल्लराजाबाट समेत अनुमति लिई केही ड्रुग्-प सम्प्रदायका गोन्पाहरू स्थापना गरेका थिए भन्ने कुराको उल्लेख भूटानी स्रोतमा पाइन्छ (Mehra 1972:58)। भूटानी स्रोतमा नेपालका राजाको सहयोगमा गोन्पाको स्थापना गरेको चर्चा भएतापनि तिनताका नेपाल मैनसकेको र उनले गोरखा र काठमाडौं उपत्यकाको भ्रमण गरेको हुनाले दुवै क्षेत्रमा गोन्पाको स्थापना गरेको हुनुपर्दछ। भूटानको धर्म विस्तार र दान लिने नीति अनुरूप यो काम भएको थियो भन्ने कुरामा शंका रहँदैन। संभवतः यसैवेला (अर्थात् सत्रौं शताव्दीको मध्य ताका) स्वयंभू क्षेत्रमा ड्रुग्-प गोन्पाको स्थापना भएको थियो र स्वयंभू क्षेत्र र त्यसका पहुँचका जग्गा-जमिन तथा गाउँहरू सहित भूटानी धर्मराजाले कान्तिपुरका राजाबाट दान पाएका थिए (ढुङ्गेल १९८६:९-१३)।

यस सन्दर्भमा संक्षेपमा भूटानको धार्मिक विस्तार त्यस माध्यमबाट अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा समेत धार्मिक-सामाजिक मर्यादा कमाउने र आर्थिक उत्थान गर्ने नीतिका विषयमा चर्चागर्नु सान्दर्भिक हुन्छ।

भूटानका धर्मराजा श्याव-दुङ् ङग्-वाङ्-नम्-ग्यालले भूटानमा व्यवस्था कायम गरी भूटान एकीकरण गरेपछि आफ्नो डुग्-प धर्मको वाह्य मुलुकमा प्रचार-प्रसार र विस्तार गर्ने तथा त्यसै माध्यमबाट वाह्य मुलुकहरू सम्म आफ्नो देशको सम्बन्ध तथा प्रभाव वढाउने नीति लिएका थिए। यस नीति अनुरूप विभिन्न छिमेकी राज्यका शासकहरूसँग सम्बन्ध राखी ती मुलुकहरूमा गएर आफ्ना धार्मिक तथा तान्त्रिक विशेषता प्रस्तुत गरी त्यहाँका शासक र जनतालाई प्रभाव पारेर आफ्नो डुग्-प सम्प्रदायको गोन्पा स्थापना गर्ने परम्परा अपनाएका थिए। यसरी गोन्पा स्थापना गरिसकेपछि त्यस गोन्पा वरीपरीका गाउँ तथा जग्गा-जमिन आदि स्थायी सम्पत्ति समेत त्यहाँका शासकहरूबाट दानको रूपमा भूटानी धर्मराजाको नाममा विर्ता लिने समेत परम्परा थियो। यसै अनुरूप पश्चिम तिब्बतका विभिन्न ठाउँहरू, लद्दाख,वर्तमान नेपालको मुस्ताङ् (तात्कालिक Glo kingdom), मध्य तिब्बतका विभिन्न स्थलहरू, नेपालको गोरखा, काठमाडौं उपत्यका आदि राज्य तथा स्थलहरूमा भूटानी धर्मराजाले डुग्-प धर्म प्रचार गर्न गोन्पा स्थापना गर्नुका साथै जग्गा-जमिन र गाउँ समेत दान-विर्ता पाएका थिए। आफ्नो धर्म सम्प्रदायका गोन्पाहरू धेरै भएका ठाउँमा त्यहाँको सम्पत्तिको उठ्ती-पुठ्तीगर्ने र पूजा-आजा र मठ-मन्दिरको हेर-विचार, स्याह्रार-संभार समेतको व्यवस्थाका निमित्त भूटानबाट धार्मिक प्रतिनिधि राख्ने परम्परा पनि धर्मराजा श्याव-ढुङ्-नम् ग्यालले चलाएका थिए। यसै नीति अनुरूप लद्दाख क्षेत्रमा र नेपाल उपत्यकामा समेत भूटानका धार्मिक प्रतिनिधि बस्ने परम्परा इशाको सत्रौं शताव्दीको दोस्रो चतुर्थाशदेखि नै चलेको बुझिएको छ (Rahul, 1983:54; Aris 1980:249)। यसरी भूटानबाट तोकिएका धार्मिक प्रतिनिधिले सम्बन्धित क्षेत्रका शासकहरूसँग भूटानको तर्फबाट सौहार्द्र मैत्री सम्वन्ध कायम गर्ने वकिल (Bhutanese agent) को अधिकार पनि पाउँथे। इ.सं. १७३५ मा भूटानका धर्मराजा मि-गुर-तेन्-पा (Mi-gur-brtan-pa) ले प्रशिद्ध लामा तन्-जिन्-रव् ग्यै (bstan-'jin-rab-rgyas) लाई पश्चिम तिब्बत र लद्दाख तर्फको भूटानी धार्मिक प्रतिनिधिको रूपमा नियुक्त गरेको प्रसङ्ग यस सिलसिलामा उल्लेखनीय छ (Aris 1980:249, bstan-jin-rab-rgyas kyi rnam-mthar= Biography of Tan-jin-rab-gye, fol. 109)। यो परम्परा धेरैपछिसम्म कायम रह्यो। ई.सं.१९५९ सम्म पनि भूटानका धार्मिक प्रतिनिधि लद्दाखको दर-छेन ल्ह-खङ् (गर्मियाममा) तथा खोर-छग् (जाडो याममा) भन्ने ठाउँमा आफ्नो मुकामगरी उक्तक्षेत्रका डुग्-प-गोन्पा तथा तिनले चर्चेका जग्गा जमिन तथा गाउँको समेत प्रशासन चलाउँथे (Singh 1972:23)। श्याव-ढुङ् ङग् वाङ् नम् ग्यालको प्रयासको फलस्वरूप भूटानको डुग्-प (Brug-pa) धर्म सम्प्रदायले लद्दाखमा इशाको सत्रौं शताव्दीको पूर्वार्द्धताकादेखि नै राष्ट्रिय मान्यता पाएको थियो। इशाको सत्रौं शताव्दीको पहिलो दशकदेखि लद्दाखको राज्य विस्तार अभियान उल्लेखनीय रूपले बढेको थियो। लद्दाखका राजा छे-वङ् नम्-ग्यालले शुरूगरेको अभियानले उनका छोरा जाम-याङ् नम्-ग्यालको समयमा अझ सफलता हासिल गरेथ्यो। जाम-याङ् नम्-ग्यालका छोरा सेङ्गे नम्-ग्यालले पनि वावु-बाजेको यस गौरवपूर्ण विजय अभियानलाई कायमै राखेका थिए। छे-वाङ् नम् ग्यालकै समयमा पश्चिम तिब्बतका गुँगे-पुराङ (Spurang) जस्ता महत्वपूर्ण प्रदेश लगायत ङरी (mnga'-ris) इलाकाको अधिकांश भू-भागमा लद्दाखले अधिकार जमाइसकेको थियो। यसै सिलसिलामा वर्तमान नेपाल भित्रपर्ने मुस्ताङ् (लोवो) र डोल्पा (दोल्वो) आदि प्रदेश माथि पनि लद्दाखले केहीकालका निमित्त अधिकार गरेको थियो (Francke 1972:105)। लद्दाखका राजा सेङ्गे नम्-ग्यालले आफूले विजय गरेका र आफ्नो अधिकारका विभिन्न गोन्पा र तिनले चर्चेका गाउँ तथा चलअचल सम्पत्ति भूटानी

धर्मराजालाई दान दिएका थिए। यसै क्रममा सेङ्गे नम्-ग्यालले मुस्ताङ् र डोल्पाका केही गोन्पा र जग्गा जमिन समेत भूटानी धर्मराजालाई दान स्वरूप दिएका थिए (Aris 1980: 259 र Bstan-gin-rab-rgyas kyi rnam- mathar, fol. 1-9)। मुस्ताङ् (लोवो) प्रदेशमा भूटानी लामाले अधिकार पाएका २ वटा गोन्पा मध्ये एउटा अफै कायम रहेको र एउटा चाहिं करीव एक शताव्दी जति पहिले नै वाढीको कारणले नष्ट भएको जानकारी पाईएको छ। मामा स्युङ् भन्ने ठाउँको नासा भनिने उक्त गोन्पाको भग्नावशेष अहिले पनि मुस्ताङ्को छो-श्यार पञ्चायतमा छँदैछ। यस्तै किसिमले लोवो दरवार र डुग (भूटान) दरवार बीच अघि वैवाहिक सम्बन्ध समेत भएको थियो भन्ने कहावट मुस्ताङ् भेकमा अहिले पनि अत्यन्त प्रचलित छ। मुस्टाङ्को छो-जोङ् स्थित डुग्-प गोन्पा लो (मुस्ताङ्) राजाकी रानी भूटानी राजकुमारीका प्रेरणाले बनेको भन्ने पनि भनाई छ। गोरखाली शाहराजाले नेपाल एकीकरण गरेपछि भूटानलाई दान दिएका १२ घ्याङ (गोन्पा) मध्ये मुस्ताङका यी गोन्पा पर्दथे। जसमध्येपूर्वका कतिपय गोन्पा गोरखाको पहुँच भित्रका गोरखाली राजा राम शाहले नै दान दिएको चर्चा माथि गरिसकिएको छ।

यसैगरी वर्तमान नेपालको मोरङ् क्षेत्रमाथि सेन राजाको शासन छँदा विजयपुरबाट मामुलि रकम वार्षिक सिर्तोको रूपमा भूटान जान्थ्यो भन्ने जानकारी पनि पाईएको छ (Na'-ga-Thali'i-deb khra, fol.54)। पछि मोरङ्-विजयपुर नेपालमा गाभिएको समयमा वडामहाराजा पृथ्वीनारायणशाहले ह्नकु गाउँ र स्वयंभूको गुठीका निम्ति ५ खेत र केही पाखो जग्गा भूटानी धर्मराजा शि-दरलाई थप दान दिएर मोरङ्को लेन-देन मिलाएका थिए (Na'-ga-Thali'i -deb khra, fol.54-55)।

गोरखाका राजा कृष्ण शाहले दान दिएको चिरङ्चा समेत पश्चिमका केही गोन्पाहरू तथा जग्गा-जमिन, नरभूपाल शाहका पालामा दान दिएका नागथली गोन्पा र जग्गा-जमिन तथा गाउँहरू पनि यसैका उदाहरण हुन।

काठमाडौं उपत्यकाका मल्ल राजाहरूसँग भूटानका धर्मराजाको निकट सम्बन्धलाई प्रकाश पार्ने सामग्रीमा रसुवा नागथली डुग्-प गोन्पाको टिपोटलाई पनि महत्वपूर्ण मान्नु पर्दछ। यस टिपोटमा गोरखा दरवारमा जस्तै काठमाडौं उपत्यकाका मल्लराजाको दरवारमा पनि भूटानी लामाका तान्त्रिक ज्ञानको ख्याति र प्रभाव गहिरो रूपमा परेको कुराको उल्लेख छ। त्यस टिपोटमा उल्लेख भए अनुसार भक्तपुरका राजा रणजीत मल्ललाई नागको व्यथा लागेका वखत भूटानी लामा छो-छिङ्ले औषधोपचार सहित तान्त्रिक पद्धतिले पाठ-पूजा समेत गरेर निको पारेको हुनाले त्यस रीफ वापत भक्तपुरकै ठगु र भोगुदेवको जग्गा भूटानी लामालाई दान स्वरूप दिएको चर्चा छ (Na'-ga-Thali'i - deb khra fol. 41)। त्यस्तैगरी रणजीत मल्लले यसबाहेक अरू नै रीफ वापत ई. १७४८ को जुन महीनामा ताम्रपत्र नै गरेर भक्तपुरमा भएको ठगु भन्ने गोन्पाले चर्चिएका जग्गा समेत पचासौं रोपनी अरू जग्गा भक्तपुर सहरभित्रै र आसपासमा दान दिएको चर्चा पनि यस पत्रमा परेको छ (Na'-ga-Thali'i-deb - khra, fol. 40-41)। यस पत्रबाट भक्तपुरमा यसभन्दा पहिले देखि नै ठगु नामको एउटा डुग्-प गोन्पा भएको जानकारी मिलेको छ।

यस्तै किसिमले पृथ्वीनारायण शाहले ई. १७७२ मा गरिदिएको तामापत्रमा पनि पहिले

मल्लराजाले दानको रूपमा भूटानी धर्मराजालाई चढाएका उपत्यका भित्रका १३०।३५ रोपनी जति जग्गा पुनः भूटानी धर्मराजालाई नै कायम गरिदिएको उल्लेख छ। यस्तै गरी यसै टिपोटमा ई. १७५७ को फेब्रुअरी महीनामा भूटानी धर्मराजाको तर्फबाट स्वयंभूको चैत्यको प्राणस्तम्भ अर्थात महायष्ठि समेत नयाँ राखेर जिर्णोद्वार कार्य गरेको र त्यहाँ भूटानी लामाद्वारा स्थापित महाचैत्यको प्रदीप मंदिर (मर-म्हे-ल्ह-खङ्) र त्यहाँ भएका सुवर्ण तथा श्रीखण्डका मूर्तिको विवरण पनि दिइएको छ (Na-ga-thali'i-deb-khra fol. 26)। पछि स्वयंभूमा दशौं श्यामर-प लामाले लेखेर राख्न लगाएको अभिलेखमा पनि काठमाडौंका राजा जयप्रकाश मल्लले यसै जिर्णोद्वारको काममा ड्रुग-प लामालाई सहयोग पुऱ्याएको चर्चा परेको छ।

यी उपर्युक्त तथ्यले उपत्यकाका मल्ल राजाहरूसँग भूटानको धार्मिक-साँस्कृतिक सम्बन्ध पनि उत्तिकै निकट रहेको थियो भन्ने बुझिन्छ।

(ग) नेपालको एकीकरण अभियान र त्यसपछि नेपाल-भूटान सम्बन्ध

शताब्दी भन्दा पुरानु गोरखा-भूटान सम्बन्धमा वडामहाराजाधिराज पृथ्वीनारायण शाहका पालामा अझ विस्तार भयो। भूटानले पृथ्वीनारायण शाहको नेपाल एकीकरण अभियानमा आफ्नै किसिमले सहयोग पुऱ्याएको थियो। अभियान शुरूहुनुभन्दा अगाडि नै पृथ्वीनारायण शाह र भूटानी धर्मराजा बीच संझौता भएको थियो। संझौता अनुरूप विजय अभियान पुरा भएपछि नेपाल भित्रका संपूर्ण गोम्पाहरूको अधिकार भूटानी धर्मराजा (श्याव-दुङ् रिन् पो छे) लाई दिने शर्त वन्दोवस्त भएको थियो (Brug-Na'-ga-thali'i—deb khra, fol. 53)। यसै शर्त अनुरूप पूर्वका छ गोटा 'Brug-pa गोन्पाहरू जग्गा-जमिन गाऊँ नै सहित पृथ्वीनारायण शाहले दान-विर्त्ता दिएका थिए[८] र आफ्ना पूर्वज र उपत्यकाका मल्ल राजाहरूले दान दिएका गोन्पा तथा विर्त्ता जग्गा-जमिन आदि सम्पत्ति भूटानी धर्मराजालाई कायम गरिदिएका थिए (Na'-ga-Thali'i–deb-khra, fol. 38-39, 41-43, 54)। पछि नेपालको एकिकरण अभियान पुरा हुँदासम्म पश्चिमका ६ गोटा र पूर्वका ६ गोटा गरेर १२ ड्याङ् गोन्पाहरू भूटानी धर्मराजाको अधिकारमा शाहराजहरूबाट समेत कायमगरी दिईएको थियो भन्ने जानकारी नेपालका भूटानी गोन्पाका लामाहरूबाट प्राप्तभएको छ। यसरी नेपालबाट भूटानी धर्मराजाले जग्गा-जमिन सहीत अधिकार पाएका १२ गोन्पामा कुन-कुन पर्दथे भनेर एकिन गर्न सकिएको छैन। तापनि चरीकोट, नागथली, योल्मो, नगरे, तेरी, लिच्याखु, हुमी, पुंडी, नामा-स्युङ् (नासा), छो जोडठ्, नयाँ गोन्पा (गोन-सार) चिरङ्-चा यातें, थंते जस्ता भूटानी गोन्पाहरूको उल्लेख चाहि पाइन्छ।

पृथ्वीनारायण शाहको मोरङ् विजयपुर माथिको विजय अभियानमा भूटानले त्यस प्रदेश माथिको आफ्नो अधिकार समेत छाडेर सहयोग पुऱ्याएको थियो किनकि विजयपुरबाट वार्षिक रूपमा साधारण सितौं भूटानले पाउँथ्यो। उक्त सितौंको सट्टामा हाकु गाउँ र स्वयंभू छेउका समेत ५ कित्ता जग्गा पृथ्वीनारायण शाहबाट दान विर्त्ता लिएर भूटानले मोरङ-विजयपुर पृथ्वीनारायण शाहको अधिकारमा पार्न सहयोग पुऱ्याएको थियो (Na'-ga-Thali'i - deb - khra fol. 54-55)। तिनताका भूटानमा धर्मराजा ठिन-ले-ड्रुग्-ग्याल् र दे-पा राजा सि-दार (सोनम ल्हुन्-दुव) (Phrin-las-brug-rgyal र De-pa Raja Si-dar Sod - nams - lhum - grub) थिए। भूटानका यी दुवै शासकसँग पृथ्वीनारायण शाहको आत्मिय सम्बन्ध भएको बुझिएको छ। (Na'-ga-Thali'i-

deb-khra fol. 54)। पृथ्वीनारायण शाहको पूर्व विजय अभियानको समयमा र शासनकालको अन्त्यसम्ममा ४ थान लालमोहर भूटानी लामाहरूका नाममा जारी भएका पाईएका छन्। जसमध्ये ई. १७७२ (वि.सं. १८२९)मा २ थान ई. १७७३ (वि.सं. १८३०) र ई. १७७४ (वि.सं. १८३१) मा १।१ थान जारी भएका थिए। ई.सं. १७७४ मा भूटानी धर्मराजा ठिन-ले-ढुग-ग्याल ('Phrin-las-'brug–rgyal) आफ्ना अधिकारी सिम-पान वाङ-छुक (gsim-dpon-wang-chuk) लाई समेत साथमा लिएर सरसौगात साथ पृथ्वीनारायण शाहलाई भेट्न नेपाल आएका थिए। जुनवेला सिक्किम, कोचविहार, आसाम आदिसँग लड्नु पर्दा र अंग्रेजको हस्तक्षेपको सामना गर्नुपर्ने समेत संभावना देखिएकोले त्यसका निमित्त पनि नेपालबाट भूटानलाई सहयोग होस् र दुईदेश (नेपाल-भूटान) वीच सन्तान दरसन्तान मैत्रीसम्बन्ध कायम रहिरहोस् भन्ने भूटानी धर्मराजाको सदिच्छा अनुरूप दुवै तर्फ मोहरको विनिमय भएको थियो (विपिनदेव ढुङ्गेलद्वारा सङ्कलित स्रोत)। ई. १७७२ मा दिएका मोहर मध्ये एउटा मोहरमा भूटानका नागथली गोन्पामा बस्ने लामाहरूलाई काठमाडौं आउँदाजाँदा भारामा भारी ढुवानी गर्ने सुविधा दिईएको थियो भने अन्य मोहरहरूमा जग्गा-जमिन दान विर्त्ता दिएको र भूटान (धर्मा-देवा)सँग आपसि सम्बन्ध राख्ने विषयमा उल्लेख भएको पाइन्छ। गोरखाली शैन्यले विजय अभियानको सिलसिलामा सिक्किमको प्रदेश समेत जित्दै टिष्टा साँध लगाउँदा भूटान चूपलागेर बस्नुको कारण भूटानसँग वडामहाराजाको निकट सम्बन्ध नै हो।

पृथ्वी नारायण शाह पछि पनि नेपालको भूटानसँगको सम्बन्ध उस्तै रह्यो। प्रतापसिंह शाहका पालामा ई.सं. १७७६ (वि.सं. १८३३)मा भूटानी धर्मराजालाई दुईदेश वीचको पुरानु सम्बन्ध यथावत रहने गरी नयाँ लालमोहर पठाइएको थियो। यसवेला भूटानीलामा ठिन-ले ढुग-ग्यल (Phrin-las-brug-rgyal) थिए र यिनले प्रतापसिंह शाहको देहावशान पछि नेपाल दरबारमा आएर रानी राजेन्द्रलक्ष्मीको आग्रह वमोजिम २ वर्षका वालक राजा रणवहादुर शाहको दीर्घ जीवनका निमित्त तान्त्रिक अनुष्ठान गरेका थिए। त्यसवापत नेपाल दरबारबाट भूटानी धर्मराजाको नाममा 'सिन्धुरी' र 'छेने' भन्ने ठाउँमा जग्गा दान दिईएको थियो भन्ने उल्लेख पाइन्छ (Na'-ga-thali'i-deb-khra, fol. 55)।

यस्तै गरेर रणवहादुर शाहका पालामा पनि राजकुमार वहादुर शाह र भूटानका लामा तन्-जिन्-ड्रुग्-ग्याल् वीच निकट सम्बन्ध थियो। त्यसैले वहादुर शाहले तन्-जिन्-ड्रुग्-ग्याललाई नेपाल दरवारमा निम्त्याई एकपल्ट सिक्किम माथि आक्रमण गर्ने सरसल्लाह मिलाएका थिए। भूटानले सिक्किम पक्ष नलिई नेपाललाई समर्थन गर्ने संभौता भएपछि नेपालले थोङ्-मोन् र कलारी नामक गाउँहरू भूटानी धर्मराजालाई दान स्वरूप दिएको थियो। (Na'-ga-thali'i-deb-khra, fol. 56)। रणवहादुर शाहको नामबाट ई. १७७९ (वि.सं. १८३३) मा भूटानी धर्मराजालाई यसै सन्दर्भमा लालमोहर दिइएको थियो।

यसैगरी नेपाल-भोट युद्धको समयमा नेपालले शिकाचे क्षेत्रसम्म विजय गरेपछि क्यी-रोङ्का नौ प्रदेश (क्यी-ढोङ्-ग्य-छो-गु-पो) मा केही नेपाली सैनिकलाई तिब्बतले विद्रोह गर्ने अभिप्राय लिएर लुकाई मारेपछि नेपालीहरूको तर्फबाट विद्रोहीहरूलाई पक्डिएर नेल ठोकि मार्न लाग्दा भूटानी धर्मराजाले मध्यस्थ भई उत्तेजनाको अवस्थालाई साम्य गराएको चर्चापनि पाईएको छ (Na'-ga-Thali'i deb-khra, fol. 57)। नेपाल-भोट-चीन युद्धको समयमा पनि भूटानले

मेलमिलाप गराउन लामा ठिन्-ले-ड्रुग-ग्याल (phrin-las-brug-rgyal) र धर्मराजाको नीजि सचिव शे-रव-ताग्-ग्ये (She-rab-tag-gye) लाई भूटानबाट नेपाल पठाइएको थियो (Na'-ga-thali'i-deb khra, fol. 58)। वहादुर शाहको नायवीकालमा एकपल्ट आसामसम्म आक्रमण गर्ने विचार नेपालले उठाएको थियो र भूटानसँग सहयोग सहित आक्रमण गर्ने बाटो समेतको निमित्त माग गरेको थियो भन्ने चर्चापनि नागथली गोन्पाको टिपोटमा परेको छ। (Fol. 59)। यो प्रसङ्ग भूटानीलामा 'सा-गा' को समयको थियो।

यस्तै किसिमको सहयोगको आदान-प्रदान हुने क्रममा ई.सं. १७९९ र १८०१ (वि.सं. १८५६ र १८५८) मा चौतरीया वम शाहबाट र ई.१८१७ (वि.सं. १८८४) मा श्री ५ राजेन्द्रबाट ई. १८४७ (वि.सं. १९०४) र ई. १८६१ (वि.सं. १९१८) मा श्री ५ सुरेन्द्रबाट ई. १८८२ र १८८६ (वि.सं. १९३९ र १९४३) मा श्री ५ पृथ्वी वीर विक्रमबाट र ई. १९११ (वि.सं. १९६८) मा श्री ५ त्रिभुवनबाट भूटानी शासकहरूका नाममा लालमोहर दिइएका थिए। यसवाहेक राणा प्राइमुमिनिष्टरहरूबाट पनि केही पत्रहरू गएका थिए।

नेपाल-भूटान मैत्री सम्बन्धको एक महत्वपूर्ण माध्यम स्वयंभूनाथ थियो भन्ने विषयमा माथि नै चर्चा गरियो। त्यस्तैगरी ड्रुग्-पा (Brug-pa) लामाहरूबाट स्वयंभू चैत्यको जिर्णोद्धार हुन्थ्यो भन्ने विषयमा पनि चर्चा गरियो। यो क्रम धेरै पछि सम्म कायम रहेको देखिन्छ। भूटानी लामा सेङ्गे-नोर-वु ई. १८१७ जुलाई (वि.सं. १८७४) मा काठमाडौं आएको समयमा स्वयंभू महाचैत्यको महायष्ठी (शोग्-शिङ्) फेर्ने र साधारण जिर्णोद्धार गर्ने काम भएको थियो (Na'-ga-thali'i-deb khra, fol 59)। यसैगरी ई. १९१५ (वि.सं. १९७२) मा भूटानका गेलोङ् शेख दोर्जे, खाम् तोप् देन्, शाक्यश्रीका छोरा र छे-वाङ् जिग्-मे समेतले स्वयंभू महाचैत्यको जिर्णोद्धार गरेको थियो भन्ने कुरा नेपालका कपर्दार भोटु पाँडेले भूटानी धर्माक ड्रुग्-प लामाज्यूलाई लेखेको पत्रबाट स्पष्ट हुन्छ। (विपिनदेव ढुङ्गेलद्वारा संकलित स्रोत)। यो जिर्णोद्धार कार्य ई. १९१८ (वि.सं. १९७५) मा मात्र पुरा भई प्रतिष्ठा गर्ने काम भएको थियो।

यसरी नेपालमा राणा शासनको थालनी ताका सम्म नेपाल-भूटान वीचको मैत्री सम्बन्ध अत्यन्तै राम्रो थियो। तर जङ्गवहादुर सत्तामा आएको ८ वर्ष पछि ई. १८५५ (वि.सं. १९१२)मा भएको नेपाल-भोट युद्धमा भूटानले तिब्बततर्फ लागेको शंका गरी भूटानीलामाहरूलाई युगौंदेखि दान-विर्ताको रूपमा दिइएका जग्गा-जमिन, गोन्पा-गुठी तथा सवै किसिमका परम्परागत सुविधा सहुलियतहरू समेत सवै नेपाल सरकारले जफत गऱ्यो। यसरी केही समयका निमित्त नेपाल-भूटानको परम्परागत मैत्री सम्बन्ध टुट्न गयो। नेपालका भूटानी गोन्पाहरू उचित हेरविचार र स्याहार सम्भारको अभावमा जीर्ण अवस्थामा पुगे। तर पछि भूटानले उक्त युद्धमा तिब्बतलाई साथ दिएको थिएन, भोटेहरूसँग लागेको आरोप मात्र लागेको हो भनेर प्रमाण सहित अनेक कोशेली साथ अत्यन्त सम्मान गरेर भूटानी धर्मा-देवा (धर्मराजा र देपा राजा)ले वरावर विन्तिपत्र पठाएपछि[९] ई. १८७२ (वि.सं. १९१९) देखि पुनः कायम हुनेगरी जफत भएका जग्गा-जमिन तथा गुठीहरू फिर्ता गरिए। यस सन्दर्भमा ई. १८६१ मा नै ई. १८६२ को आम्दानी भोग गर्न पाउने गरी नेपालबाट भूटानी धर्मराजाको नाममा लालमोहर भएको थियो। यसो भएतापनि ई. १८६२ मा भूटानी लामालाई भूटानका पुराना विर्ता जग्गा-जमिन, गुठी आदि फिर्ता दिंदा अघि दिइएका संपूर्ण जग्गा-जमिन

फिर्ता भएनन्। ई. १८७२ को भूटानबाट आएको तिब्बती लिपि र जोङ्-खा भाषाको एउटा पत्रमा यस विषयमा स्पष्टै चर्चा परेको छ।[10] त्यस्तै गरेर श्री ५ सुरेन्द्रबाट ई. १८६१ मा भएको लालमोहरमा[11] उल्लिखित जग्गाको सूची र नागथली गोन्पाको टिपोटमा उल्लेखित जग्गाको सूचि मिढाए पछि पनि यो कुरा स्पष्ट हुन्छ। यसरी पुरै जग्गा-जमिन पछिसम्म पनि फिर्ता भएको देखिंदैन। यसरी संपूर्ण जग्गा-जमिन फिर्ता नभएतापनि स्वयम्भू समेत मुख्य-मुख्य गोन्पा तथा जग्गा-जमिनहरू पाएकोले भूटानी लामाले चित्त बुझाएको देखिन्छ। ई.सं. १८७२ मा उपर्युक्त जग्गाहरू भूटानलाई फिर्ता दिइयो, यसको २ वर्ष पछि ई.सं. १८६४ मा भूटानी देपा राजा, थागाप्रान्तका पोन्-लोव् र भूटानी काजी दालचन गुरूङ्ग र कीर्तिमान बुढाथोकी समेतको भूटानी वरिष्ठ मैत्री मण्डल वीसौं घोडा-खच्चरमा सरसौगातका सामान लादेर काठमाडौं आएको थियो (विपिनदेव ढुङ्गेलद्वारा संकलित अप्रकाशित सामग्री)। यस घटनाले भूटानीहरूले चित्त बुझाएको र खुशी भएको कुरा स्पष्ट हुन्छ।

नेपाल दरवारमा हुने विवाह र राज्याभिषेक जस्ता विशेष समारोहहरूमा भूटानका धर्मा-देवा (धर्मराजा र देवा राजा) तथा पछि नरेशहरूलाई निम्त्याउने चलन अघिदेखि नै चलिरहेको थियो। यस्तो अवसरमा कहिले धर्मराजा तथा देपाराजा स्वयं र कहिलेकाहिं अन्य प्रतिनिधि मण्डल आउने परम्परा थियो। राणाकालदेखि भने नेपालबाट पनि यस्तो अवसरमा भूटानमा प्रतिनिधि मण्डल पठाउने चलन चलेको देखिन्छ।

भूटान-नेपाल मैत्रीको क्रममा भूटानमा ई. १९०७ डिसेम्बर देखि नयाँ राजवंशको स्थापना हुँदा नेपालले खेलेको भूमिका उल्लेखनीय छ। यसकार्यमा नेपाल सरकारले पनि स्वीकृति, समर्थन र सहयोग पुऱ्याएको थियो। टोङ-सार-पोन्-लोप् उग्र्येन दोर्जे, काजी गर्जमान गुरूङ, धनवीर बुढा, कीर्तिमान वुढाथोकी र वल वहादुर नेपाल समेत ई.सं. १९०६ मै नेपाल आई टोङ्-सार-पोन-लोप् उग्र्यन वाङ-छुकलाई राजा बनाउने स्वीकृतिको मोहर प्राप्त गरेका थिए। यसकार्यमा अंग्रेजहरूलाई मन्जुर गराउने काम पनि प्र.मं. चन्द्र शमशेरबाट भएको थियो। यसकामका निम्ति कलकत्तामा ई. १९०७ मा लर्ड मिण्टोलाई चन्द्रशमशेरले भेटेर वन्दोवस्त मिलाएका थिए। चन्द्रशमशेरले उग्र्येन वाङ्-छुकसँग मित समेत लाएका थिए भन्ने पनि भनाई छ। उग्र्येन वाङ्-छुकले चन्द्रशमशेरलाई लेख्दा "मित ज्यू चक्रपति गोरखा महाराजा" भनेर लेखेका पाइनाले यसकुरामा पुष्टि मिलेको छ। (विपिनदेव ढुङ्गेल द्वारा संकलित अप्रकाशित सामग्री)।

माथि नेपालका लागि भूटानी प्रतिनिधिमै कामगर्ने लामाहरू यहाँ रहन्थे भन्ने विषयमा चर्चा गरियो। स्वयंभूमा पूजारी भै कामगर्ने डुग-प लामालाई यो अधिकार दिने परम्परा थियो भनेर पनि चर्चा गरियो। भूटानी विर्त्ताहरू खोसिएर १८६१ मा पुनः कायम भएदेखि स्वयम्भूका पूजारी र भूटानी धार्मिक प्रतिनिधिमै काम गर्ने डुग-प लामाहरूका विषयमा पनि यहाँ उल्लेख गर्नु सान्दर्भिक हुन्छ। ई. १८६१ मा भूटानी गुठी, जग्गा-जमिन तथा अधिकार पुनः फिर्ता भएपछि प्रथम भूटानी प्रतिनिधि लामा भएर लामा क्याम-गुम आएका थिए। क्याम गुमले निर्वाण प्राप्त गरेपछि दोर्जे फुन्-छोग् लामा आए। उनको निर्वाण पछि मे ग्याल्-वो लामा आए। मे ग्याल्-वोले संपत्ति लिई भागेकोले पछि योन्-तन् ग्या-छो (ई. १८८६ मा नियुक्तमै आएका) नियुक्त भए। ई. १९०७ मा योन्-तन्-छोको निर्वाण पछि नेपालकै चिनीया लामा वुद्ध वज्रलाई प्रतिनिधिको काम गर्ने अधिकार भूटानबाट

दिइयो। ई. १९०९ मा लामा वुद्ध वज्रको निर्वाण पछि उनकै छोरा रत्नवज्र लामाले भूटानबाट त्यो अधिकार पाए। रत्न वज्रको निर्वाण पछि उनकै भाइ पुण्यवज्रले त्यो अधिकार पाए। यिनका पालामा स्वयम्भू गुठीको सम्पत्ति तथा रकम हिनामिना भएको आरोप लागेकोले मुद्दा चल्यो। पछि भूटानबाट खटिएका सोकु लामा र यी पुण्यवज्र लामा दुवैजनाले संयुक्त रूपमा कामगर्ने अधिकार पाए। यसपछि भीम शमशेरको प्रधान मंत्रीत्वकालदेखि वर्तमान हु-क्यो छे-चु लामाबाट यो काम हुँदै आएको छ। (कु-श्यो-छे-चु नेपाली नागरीक हुनुको साथै नेपाल राजसभाको सम्माननीय सदस्य समेत हुनुहुन्छ। योल्मो (हेलम्वु) गोन्पाको औतारी हुगु-प-लामाको रूपमा उहाँलाई चिनिन्छ)। भूटानबाट आएका नेपालका लागि धार्मिक प्रतिनिधि र स्वयंभूको मुख्य पुजारी भै काम गर्ने लामालाई भूटानी पद्वी 'ने-जिन्' भन्ने दिइन्थ्यो।

भूटान-नेपाल सम्बन्धका सम्बन्धमा चर्चा गर्दा भूटानमा नेपाली मुद्राको चलन-चल्तीको प्रसङ्गलाई र नेपाली कलाकारद्वारा निर्मित नेपाली शैलीको भूटानी शासक (धर्मा-देवा) का मोहरलाई पनि विर्सन सकिंदैन। ई. १७८८ देखि १८९२ सम्म सिक्किममा नेपाली मुद्रा चलन-चल्तीमा भएजस्तै भूटानमा पनि चलन-चल्तीमा भएको जानकारी पाइएकोछ। (Walsh 1973: 25 र जोशी वि.सं. २०४२:६६)। त्यस्तैगरी दायाँ-वायाँ चन्द्र सूर्य र विचमा देवनागरी लिपीमा धमदिवा महाराज भन्ने अक्षरयुक्त मोहर अघि अघि भूटानी शासकहरूले चलाउँथे र यस्ता मोहर नेपाली कलाकारले नै बनाएका हुन् भन्ने पनि भनाइ छ (विपिनदेव ढुङ्गेलद्वारा संकलित अप्रकाशित सामग्री)। सिक्किममा त नेपाली लाल मोहरिया टक्सारी प्रधानहरू नै नेपाली मुद्रा टकमरी गरी चलाउन नियुक्त हुन्थे भन्ने जानकारी पाइएको छ (जोशी २०४२:६६)।

यस्तै किसिमले नेपाल-भूटान मैत्री सम्बन्धका सम्बन्धमा चर्चा गर्दा ऐतिहासिक सञ्चार सम्बन्धलाई पनि भुल्नु हुँदैन। अघि नेपालमा भीमसेन थापाको मुख्त्यारीका समय देखि नै काठमाडौं देखि भूटान पुनाखा सम्म हुलाक चलाउने व्यवस्था भएको थियो। जङ्गवहादुर र वीर शमशेरको प्रधानमंत्रीत्व कालमा यस हुलाक व्यवस्थामा अझ सुधार भएको थियो। वीर शमशेरका पालादेखि सिक्किमका महाराजाको आग्रह अनुरूप नेपाल-भूटान वीचमा चल्ने हुलाक सञ्चार सिक्किमको राजधानी गाङ्-दोग (गान्तोक) समेत हुँदै चल्न थाल्यो। काठमाडौंबाट इलाम हुँदै यो हुलाक सम्पर्क चल्दथ्यो। यो जानकारी स्व. विपिनदेव ढुङ्गेलको हिमालचूली पत्रिकामा प्रकाशित सन्दर्भ स्रोत नखुलेको लेखको माध्यमबाट पाइएको हो त्यसैले एकिन गर्न अझै खोजी हुनु पर्दछ।

यस्तै गरेर नेपाल-भूटान वीच दूत-प्रतिनिधि विनिमयको पनि परम्परा केहीसमय चलेको जानकारी पनि पाइएको छ। नेपालका लागि भूटानी प्रतिनिधिको काम स्वयंभूका मुख्य पुजारी भै भूटानबाट आएका तथा अधिकार पाएका हुगु-प लामाहरूले गर्ने गर्दथे भन्नेकुरा माथि उल्लेख गरियो। यस्तै गरेर नेपालबाट पनि समय-समयमा वकिल खटिएर भूटान गएका उदाहरण पाईएका छन्। जस्तै भीमसेन थापाको मुख्त्यारीकालमा भूटानका लागि नेपाली वकिल अहिमान आले थिए। त्यस्तै गरेर वीर शमशेरको प्रधानमंत्रीत्वकालमा कान्छा कर्णेल केशरसिंह थापा भूटानका लागि खटाइएका थिए। (विपिनदेव ढुङ्गेलद्वारा संकलित सामग्री)। यसवाहेक निनिराम सिंह भन्ने व्यक्ति जङ्गवहादुरको प्रधानमंत्रीत्वकालमा भूटानका निमित्त नेपाली प्रतिनिधिको रूपमा खटाइएका र ८।९ वर्षसम्म भूटानमा रहेको उल्लेख ई.सं. १८७२ को भूटानबाट आएको तिब्वती लिपि र जोङ्-खा

भाषामा लेखिएको एक अधिकारीक पत्रमा परेको छ। (पत्रको फोटोकपि प्रति लेखकको संग्रहमा छ।)। यसैगरी दुवैतर्फका प्रतिनिधि (वकिल)को साथमा दोभाषेपनि नियुक्त भएका हुन्थे। विभिन्न पत्रहरूमा स्थायी प्रतिनिधिजस्तै गरेर दोभाषेहरूपनि खटिएको उल्लेख वेला-वेलामा पाइएको छ। जस्तो माथि उल्लिखित ई. १८७२ को पत्रमा र ई. १८८९ को मोहरमा दोभाषेको स्पष्टै चर्चा छ (पत्र लेखकको संग्रहमा छ)। एकजना उर्ग्येन खापा (दोभाषे)ले त स्वयंभू किमडोलमा स्वीकृति लिएर घरनै निर्माण गरेको थियो।

भूटान-नेपाल मैत्री सम्वन्धका विभिन्न उदाहरण मध्ये एउटा उदाहरण भूटानको सीमावर्ती जङ्गलबाट नेपालका शासकहरूले हात्ती समातेर ल्याउन पाउने व्यवस्था हुनु पनि एक हो। ई.सं. १८७२ को माथि उल्लिखित पत्रमा भूटानमा रहने नेपाली प्रतिनिधि मार्फत भूटानका सीमावर्ती क्षेत्रबाट हात्ति समातेर ल्याउने स्वीकृति मिलोस् भनि नेपालबाट माग भएको र भूटानी शासकले पनि अरूले समाउनु भन्दा नेपाली मित्रले समाएमा हामी मञ्जुर र खुशी छौं भनी स्वीकृति दिएको उल्लेख छ।

यस किसिमले नेपाल भूटान वीचको ३२०।२५ वर्ष सम्मको लामो मैत्री सम्बन्धको इतिहास हाम्रो सामु छ। भूटान राज्यको निर्माण, त्यहाँको सर्वपक्षीय विकास, राजनीतिक तथा प्रशासनिक व्यवस्था आदि सवैमा नेपाल र नेपालीको महत्वपूर्ण भूमिका रहेको देखिन्छ। चाहे भूटानले वाहृय शक्तिसँग जुध्नु पर्दा होस् अथवा आन्तरिक व्यवस्था मिलाउनु पर्दा होस् भूटानलाई नेपाली सहयोग र समर्थन अनिवार्य जस्तै हुन्थ्यो। नेपालमा पनि भूटानी धर्मराजा, देपा राजा तथा अन्य प्रशिद्ध तान्त्रिक लामाहरूले महत्वपूर्ण सहयोगको भूमिका निभाएका हुनाले नै नेपालबाट गोन्पाहरूको अधिकारका साथ धेरै-धेरै जग्गा-जमिन समेत दान दिईएको थियो। यसरी दुवैपक्षबाट आ-आफ्नो क्षमता अनुरूप सहयोगको आदान-प्रदान भएको हुनाले नै दुई देश वीच अत्यन्त सौहार्द्र सम्बन्ध अघिदेखि नै रहि आएको देखिन्छ।

टिप्पणीहरू

१. ङग्-वाङ् नम्-ग्यालले ई. १६१६ म भूटान आएर ई. १६२०।२२ सम्ममा एकीकरण पुरा गरि सकेका थिए।

२. यी लामा दम्-छयो-पे-कार (Dam-chos-pad-dkar) भूटानका चौथा प्रमुख लामा (जे-रिन्-पो-छे खेन्-पो) को जन्म ई.स. १६३६ मा र निर्वाण ई. १७०८ मा भएको अनुमान केही भूटानी स्रोतमा गरिएको छ (Mehra 1974:58)। गोरखाका राजा रामशाहको अन्तिम मिति अन्दाजी ई. १६३६ नै भएकोले रामशाहको शासनकालमा यी लामा गोरखा आएको कुरामा केही शंका उत्पन्न भएको छ। तर पनि ई. १६६७ मा यी लामाले जे-रिन्-छेको पद सम्हाल्नु अघि नेपाल भ्रमण गरेको र नेपालका शासकको सहयोगमा धँरै डुग्-प गोन्पाको स्थापना गराएको कुराको उल्लेख भने भूटानी स्रोतमा पाइन्छ।

३. यो पत्रको १ प्रति उतार स्व. श्री विपिनदेव ढुङ्गेलज्यूको सौजन्यबाट यस पङ्क्तिका लेखकलाई प्राप्त भएको हो।

४. यी विशन थापा मगरले भूटानको शासन व्यवस्थामा धर्मराजा ङग्-वङ् नम्-ग्याललाई गरेको

सहयोगबाट खुशी भई धर्मराजाले उनलाई 'राजा' भन्ने उपाधि सहित केही प्रशासनिक तथा रक्षा सम्बन्धि अधिकार समेत दिएका थिए भन्ने चर्चा पाइन्छ। यी विशन थापाका सन्ततिहरू (वुधिन थापा, काशिनाथ थापा, मनसु थापा र सेनु थापा आदिका सन्तान) भूटान आसाम, पश्चिम बङ्गाल र सिक्किमतर्फ अझै भएको जानकारी पनि पाइएको छ। पूर्वी भूटानको तराई (हाल आसाम कामरूप अन्तर्गत) तिर मगरलाई अझै राजा भन्ने परम्परा भएको र ती मगरहरूलाई विशन थापाका सन्तति भनेर मान्ने परम्परा पनि प्रचलित छ।

५. तिब्बतमा धर्मलामालाई 'छयो लामा' (उच्चारणमा) छोस् वूलम (लेखाईमा) भन्ने र लेख्ने चलन छ। त्यसैलाई नेपालीहरूले सुन्नमा 'क्षोइ्' सुनेर 'क्षोइ्लामा' भनेको हुनु पर्दछ। ल्हो-प लामा भनेको चाहिं ल्हो प्रदेशका लामा भनेको हो। ल्हो प्रदेश भन्ने भूटानको पुरानु तिब्बती नाम हो। कुनै कुनै स्रोतमा 'ल्हो-मोन्' भनेर उल्लेख भएको पनि पाइन्छ। 'ल्हो' र 'मोन्' दुवैको दक्षिण अर्थात् औल प्रदेश भन्ने अर्थ हुन्छ। अर्को संभावना नरभूपाल शाहका समकालिक भूटानका लामा छो-ढग्-कोन्-छोग् भने थिए। तिनको नामलाई अपभ्रंश गरी 'छयोइ्' भनेको पनि हुन सक्दछ।

६. कान्तिपुरका राजा लक्ष्मी नरसिंह मल्लको शासनकालमा डुग्-प लामा, श्या मर-प लामा आदि क-र्ग्यू-प सम्प्रदायका लामाहरूको नेपालसँग विशेष सम्वन्ध भएको र ती लामाहरू काठमाडौं आएको तथ्य नेपाली स्रोतमा पनि उल्लिखित भएको पाइएकोले यस कुरामा थप पुष्टि मिलेको छ।

७. गोपालराज वंशावलीको पत्र संख्या २१ 'ख' छैटौं शताव्दीमा भूटानले नेपाल माथि आक्रमण गरेको र गोपाल वंशावलीकै केसर पुस्तकालयमा प्राप्त प्रतिमा नवौं शताव्दीको अन्त्यताका अर्थात् राजा शंकरदेवको शासनकालमा पुनः नेपालको राज्य विस्तार भूटानसम्म पुगेको उल्लेख छ (Vajracharya & Malla 1985:77, 215)। हुनत 'भोटान्त' भन्ने उल्लेखले भोटलाई संकेत गरेको होकि भन्ने तर्क पनि नचलेको होइन। तिनताका भूटान एउटा राज्यको रूपमा नदेखिएपनि भोटको दक्षिणका सीमान्त प्रदेशको रूपमा भने पक्कै थियो। भोटलाई 'भोट्ट' वा नेवारीमा 'सँ देश' भनिने हुनाले 'भोटान्त' प्रदेशले भूटानलाई नै संकेत गरेको जस्तो लाग्दछ। भोट भन्नलाई भोटको सिमान्त वा अन्त प्रदेश भन्नुपर्ने कुनै आवश्यकता नै थिएन। गोपाल वंशावलीमै भोटका राजाले आक्रमण गरेको र भोटान्त अर्थात् भूटानले आक्रमण गरेको वेग्लावेग्लै उल्लेख छ (Vajracharya & Malla 1985: 77, 79)। अर्को महत्वपूर्ण कुरा नेपालका किरात जस्तै 'मुन्धुम' मान्ने किराती चोइ्हरू भूटानमा पहिलेदेखि नै वसोवास गर्दै थिए र आठौं शताव्दीदेखि तिब्बत तर्फबाट बौद्धमार्गीहरूको प्रवेश हुँदा भोटे (तिब्बती) र यी चोइ्हरू बीच युद्धसमेत भएको थियो। त्यसपछि पनि यिनका केही जनपदहरू भूटान र नेपाल वीचका पहाडी इलाकामा भएको जानकारी पाइएको छ (दहाल १९८४:१२-१३)। लिच्छवि विरोधी मिरातजातिको सहयोगमा भूटानी चोङहरूले आफ्नो जातीय भावनाले गर्दा सहयोग पुऱ्याउन नेपालमाथि चढाइगरेको पनि हुन सक्दछ। यसै घट्नालाई भूटानको आक्रमण भनेर गोपाल वंशावलीमा लेखिएको हो कि?

८. पूर्वका ६ गोन्पाहरू रामशाहकै पालामा दानपाएको भन्ने प्र.मं. जङ्गवहादुरका पालामा आएका भूटानी लामाका पत्रमा उल्लेख भएतापनि यी पूर्वका ६ वटैगोन्पा रामशाहले दान

दिने अवस्था नभएकोले उक्त गोन्पा मध्ये कतिपय पछि पृथ्वीनारायण शाहले भूटानी लामालाई थप दान दिएको हुनुपर्दछ जस्तो लाग्दछ।

९. साल सम्वत् नभएको (संभवतः ई. १८६०र६१ ताकाको) भूटानबाट आएको विन्तिपत्रको प्रतिलिपि हाल यस लेखको लेखकको संग्रहमा छ। उक्त पत्र बिपिनदेव ढुङ्गेल मार्फत प्राप्त भएको हो। यस्तै पत्र कु-श्योग-छे-चु लामासंग पनि छ।

१०. पत्र स्रोत सम्माननीय कु-श्योग्-छे-चु ड्रुग्-प लामा। पत्रको फोटो कपि हाल यस लेखका लेखकसँग पनि छ।

११. लालमोहर नेपालको परराष्ट्र मन्त्रालयका पुराना चिठ्ठीपत्रको संग्रह (जैशीकोठा) को पोका संख्या ३३ र क्र.सं. ३३४३ मा भएको। यसको प्रतिलिपि पनि एकप्रति यस लेखकको संग्रहमा छ।

सन्दर्भ सामग्री

sब्रुग-नs-ग-थली ऽी -र्चीस्-स्प्रोद्-क्यी-देब्-ख्र ['Brug-Na'-ga-thali'i-rcis-sprod-kyi-deb-khra- उच्चारणमा ड्रुग-नागथली-ची-टोए-क्यी-देवठा] तिव्वती भाषामा लेखिएको नागथली गोन्पा स्थित ड्रुग्-प गोन्-पको हस्तलिखित अप्रकाशित विवरण पत्र, ड्रुग्-प लामा कु-श्योग् छे-चुको सौजन्यबाट प्राप्त।

जोशी, सत्य मोहन, वि.सं. २०४२ नेपाली राष्ट्रिय मुद्रा (दोश्रो संस्करण) काठमाडौं: साझा प्रकाशन)

ढुङ्गेल, रमेश, ई. १९८६। "नेपाल र भूटान सम्बन्धलाई प्रकाश पार्ने थप सामग्री" *आर्थिक नेपाल* ४:१-३, पृ. ९-१३।

——, ई. १९८८। "दशौं श्या-मर्-प लामाको स्वयम्भू स्थित अभिलेख र त्यसको अनुवाद" *आर्थिक नेपाल* ६:१-२ पृ. १-१०।

दहाल, धरणीधर, वि.सं. २०४१ *सिक्किमको राजनैतिक इतिहास* गान्तोकः सुब्बा प्रकाशन।

पन्त, दिनेश राज, वि.सं. २०४१, २०४३, २०४५। *गोरखाको ईतिहास* भाग १, २, ३। काठमाडौं: दिनेश राज पन्त।

पन्त, नयराज र अरू, वि.सं. २०२८ (संपा) *पृथ्वीनारायण शाहको उपदेश।* ललितपुरः जगदम्बा प्रकाशन।

प्रताप मल्लको तीर्थ यात्रा. भक्तपुरकला संग्रहालयमा सुरक्षित नेवारी भाषाको एक अप्रकाशित हस्तलिखित पुस्तिका।

योगी, नरहरिनाथ, वि.सं. २००९ (संपा) *गोरखा वंशावली.* काशीः योग प्रचारिणी।

शाक्य, हेमराज, ने.सं. १०९८. *स्वयम्भू महाचैत्य* (नेवारी भाषाको) काठमाडौं: स्वयम्भू विकास मण्डल।

अंग्रेजी भाषाका:

Aris, Michael, 1980. *Bhutan: The Early History of A Himalayan Kingdom.* Delhi: Vikash Publishing House.

Coelho, V.H., 1971. *Sikkim & Bhutan*, Reprint, New Delhi: Vikash Publications.

Francke, A.H., 1972. *Antiquities of Indian Tibet* Vol II. Reprint, New Delhi: S. Chand & Company (Pvt.) Ltd.

Hasarat, Vikramjit 1980. *History of Bhutan.* Thimpu: Department of Education Bhutan.

Lob-pon, Nado, 1977. "Brug-dang-'Brug-pa mdor- bsdus" *Kailash* 5:2, PP. 89-100.

Macdonald. A.W., 1973. "A copper plate from the time of Prithvi Narayan's Father" *Kailash* 1:1 PP. 6–7.

Mehra, G.N., 1974. *Bhutan : Land of the Peaceful Dragon* Delhi: Vikash Publihing House Pvt. Ltd.

rNam-mthar (Biography) of bstan-'jin-rab-rgyas.

Rahul, Ram, 1983. *Royal Bhutan.* New Delhi: ABC Publishing. House.

Singh, Nagendra, 1972. *Bhutan: A kingdom in the Himalaya.* New Delhi: Thomson Press (India) Ltd.

Vajracharya. Dhanvajra & Kamal P. Malla 1985. The *Gopalrajvamsavali.* Frang Steiner Vevlag nisebaden Gomb H.

Walsh, E.H. 1973. *The Coinage of Nepal.* Delhi: Indological Book house.

White, J.C. 1971. *Sikkim & Bhutan.* Reprint, Delhi: Vivek Publishing House.

CONTRIBUTIONS TO NEPALESE STUDIES
CNAS, TRIBHUVAN UNIVERSITY

Vol. 16, No. 2
July 1989

BOOK REVIEW

Useful Plants of Manang District: A Contribution to the Ethnobotany of the Nepali–Himalaya. 1990. Perdita Pohle. VI + 65 pages. Franze Steiner Verlag Weisbaden Gmbh,Stuttgart. Price: Not mentioned.

The book entitled *Useful Plants of Manang District: A Contribution to the Ethnobotany of the Nepal–Himalaya* by Perdita Pohle, one of the series of Nepal Research Centre Publications edited by A.. Wezler, is an attempt to summarise the present ethnobotanical knowledge of the people of Manang District. Pohle's attempt is admirable because she has studied the people having closest ethnic, cultural, physical and linguistic affinities with the Tibetans.

The chapter on introduction, aims and methods highlights the general importance and significance of ethnobotanical studies. The objective of the study, in the author's own words are "to document the range of the local population's knowledge of native wild plants and the possibility of their exploitation (p. 2). Information on various uses of wild flora were based on interviews with traditional healers having Tibetan influence ("amjis"), priests ("Lamas"), Gurung shamans and villagers. Chapter 2 introduces the general features of the district, divided into three distinct ecological regions – Gyasumdo, Nyeshang and Nar. These are inhabited by four different and distinct ethnic groups: the Gurungs, Gyasumdopas, Manangies and Narpas. Their language and their economic activities, mostly a combination of the variable proportions of agriculture, animal husbandry, and trade, have been described. Chapter 3 deals with the orthography and folk etymology of plant names. Chapters 4, 5 and 6 form the body of the text and deal with the useful wild plants of ecologically as well as culturally distinct regions. For each region, the use of wild plants has been sub-divided according to type of use like medicinal, food and narcotic, ritual, and plants having other uses (such as fodder, fibre, fuel-wood, insect repellent, dye, tinder and building material). In

Chapter 7 the author summarises the uses of wild plants in the district according to region and category. The author remarks that although the local inhabitants have, since generations, developed a close relationship with their surrounding flora, many familiar folk uses of plants like preparation of paper, dye, and household objects to mention a few, have increasingly lost their credit on account of the advancing tide of acculturation and marginally on account of rise in their economic status. Chapter 8 includes a bibliography. Eight high contrast black and white plates add to readability of the book.

Perdita Pohle's present contribution appears to be a glimpse of Manang District and probably more successful as an anthropological contribution than as ethnobotanical. It would make a good reading for those who are seeking exposures to the lifestyle and practices of the Himalayan people. However, there are innumerable shortcomings when judged botanically, more particularly ethnobotanically. I am, therefore, inclined to be extremely critical of this labourously documented and handsomely bound monograph.

Inconsistency begins when the reviewer counts only 135 entities of plants identified to species level in the author's list of 192 entities. Twenty-five entities have been identified to genera, five to family, sixteen to vernacular names alone and surprisingly, no trouble has been taken to identify seven specimens of fungi and four specimens of lichens. Let the reader beware that the National Herbarium of Nepal is in capacity to identify high altitude flora of Nepal, however, the author does not give any reason why only 135 of the 192 listed plants were identified at the National Herbarium of Nepal.

The value of the data from any field work lies with the material, with which the data are tied, and which are deposited in a recognised institution, for posteriority and future reference. As there are several unidentified angiosperms, fungi and lichens, and also there are no voucher herbarium specimens, Pohle's information dealing with those unidentified plants and their usages are in doubt. At the same time, identification of plants is not a gambler's guess. Pohle's claims to identify plant without seeing it and determining morphology based on informant's memory are "sure shot" glitches. For example, Pohle identified "lugtsidobo" as *Saussurea* sp. (p. 36) without even seeing a specimen.

The author lists the identified plants by the recent Latin binomial except for few instances like *Anaphalis Cuneifolia* (DC.) Hook. f.,

Artemisia vulgaris Linn., *Cynanchum vincetoxicum* (L.) Pers., *Gentiana stylophera* C.B. Clarke, *Nardostachys jatamansi* DC., and *Polygonum macrophyllum* D. Don. To include *Dicranostigma lactucoides* Hook. f. & Thoms. under the family Nymphaeaceae, however, cannot be taken as mere typographic error.

Although ethnobotanical study involves plant-uses in general, medicinal use is important. No ethnomedical study is complete without detailed recording of dosage and administration. It is urgent, therefore, to pay due attention on how the plant or plant product is utilized, what is the dosage form, and the route of administration. Surprisingly, the author does not bother about getting such eminent ethnomedical enquiries in majority of the cases, leaving readers to the wild guess. In continuation, the following are a few of the numerous evidences of absolutely incomplete information provided by the author: "Gyamsal" has been introduced as an Indian medicine with no further detail (p. 14). *Cuscuta santapaui* Banerji & Das has been said to be used against ulcers when used in combination with approximately 10 other medicinal plants (p. 15). The root of *Flemingea procumbens* Roxb. has been said to find its use as a panacea when mixed with other herbs (p. 16). The aerial parts of *Halenia elliptica* D. Don, when mixed with other medicinal herbs is said to make an esteemed panacea (p. 17). The aerial parts of *Gentiana stylophera* C.B. Clarke are components of a panacea (p. 24). The fruits of *Anemone rivularis* Buch.-Ham. ex DC. have curative properties (p. 24). Plants like *Anemone vitifolia* Buch.-Ham. ex DC. (p. 24), *Aster* sp. (P. 24) and *Swertia ciliata* (D. Don ex G. Don) B.L. Burtt (p. 35) have been said to be used medicine but every further indication has been avoided. If a person mixes Yertsagumbu with 13 other herbs and takes the mixture over a period of 3 years, he will become as thick as an elephant, quick as a horse and pretty as a peacock (p. 37). A decoction effective in treating tuberculosis is made from the root of *Clematis montana* Buch.-Ham. in combination with other herbs (p. 38). At the same time, all uses reported in this book are the results of the author's interviews. Therefore, all statements on medicinal use are not pharmacological and clinically affirmative. Thus, it has to be stated "as claimed" or "alleged used for", and the likes.

More does not necessarily mean better. A significant number of the 50 references bear no relevance to the ethnobotany of Manang District. A review of scientific information available on botanical, chemical, pharmacological and clinical aspects on at least some of the medicinal plants listed which are well known (notably *Acorus calamus* L., *Artemisia dubia* Wall. Ex Besser, *Berberis aristata* DC., *Bergenia ciliata* (Haw.). Sternb.,

Cannabis sativa L., *Dactylorhiza hatagirea* (D.Don) Soo, *Nardostachys grandiflora* DC., *Paris polyphylla* Smith, *Picrorhiza scrophulariiflora* Pennell, *Plantago major* L., *Prinsepia uitlis* Royle, *Rheum australe* D.Don, *Rumex nepalensis* Spreng., *Selinum tenuifolium* Wall. ex C.B. Clarke, *Thymus serpyllum* L., *Valeriana jatamansi* Jones, and *Zanthoxylum armatum* D C to mention a few) would have also served as a more useful exercise. On the other hand, it would have been more meaningful for the author to have compared the medicinal properties and therapeutic claims of plants in Manang District with those of other regions and emphasize significant information, if any, specific to the study area.

Although the author does not make any claim to completeness (p. 43), she does not recommend the important role of basic research on present findings. Certainly there is need for all levels and kinds of research from purely scientific to economic. Therefore, it is my personal view that while Pohle's information may be useful in documenting the ethnic practices, data presented in this book do not particularly add comprehensively to our scientific knowledge.

Finally, I do not wish to suggest that everything in this monograph is irrelevant or wrong. The unevenness of the work in this monograph means simply that it must be read carefully and selectively, with constant vigilance to spot the author's frequent tendency to provide incomplete and rather confusing information, if it is to be used as a manual.

– Nirmal Kumar Bhattarai

CONTRIBUTIONS TO NEPALESE STUDIES
CNAS, TRIBHUVAN UNIVERSITY

Vol. 16, No. 2
July 1989

BOOK REVIEW

Shrestha, B.P. 1990. *Nepalese Economy in Retrospect and Prospect.* Kathmandu: Himalayan Booksellers. 138 pages. Price: Not mentioned.

In an attempt to identify various policy choices and national and international resources potentially contributive to economic development in Nepal, the author has followed a blandly descriptive approach. The book totally ignores the experiences of the least developed but land-locked nations whose problems uniquely represent the basic constraints Nepal faces. Divided into four chapters, the book is repetitive. It is also biased towards the maintenance of the top-down schemes of property entitlement, resource occupation and economic management which have plagued the national economy of Nepal for the last 30 years.

Th first chapter of the book surfacially reviews the Nepali economic history of development. The second chapter covers the basic development challenges Nepal faces. Chapter 3 links the Nepali economic scene to a model very similar to that of Arthur Lewis, i.e. economic development within a setting of unlimited supply of labour. In Chapter 4 under the heading of *"Economic System and Management."* there is much conceptual confusion over the notion a cooperative sector.

Inspite of useful overviews on problems of population, growth and development, the author states the obvious when he notes that "the structure of economy remained virtually intact during the past three decades" (p. 9). The solution,then, must lie not merely in economistic tinkering but in a structural shift from an autocratic to democratic polity and economy. Shrestha is correct when he says, "If expansion of overseas trade in the name of trade diversification and export expansion also becomes more lucrative than locking up money in uncertain home industries, ... a substantial part of such trade becomes oriented to cater to the needs of the newly emerging

affluent class in urban areas" (p. 38).

Other critical issues that are broadly discussed in this book cover basic needs, resource mobilization, employment, population, environment and public enterprises. Shrestha, however, is unwarrentedly narrow in dealing with these issues. Illustratively, unless there is an equality of opportunity in general equal access to basic social goods in particular, the objective of the fulfillment of basic needs cannot be attained. Resource mobilization, as also the fulfillment of basic needs necessitates reliance to be placed on direct taxes, as such taxes are directly tied with levels of income and wealth. These properties are rarely found in indirect taxes whose incidence largely rests on the poor.

Public enterprises, in Shrestha's view, "have been draining away more resources from the public treasury than they have been contributing to it" (p. 114). He concludes from this, "the government seems to be inclined to weed out some dead logs and transfer wholly or partially some of the public enterprises to the private sector. It is the right step in right direction and should, thus, be pursued earnestly as far and as fast as practicable" (p. 115). What Shrestha forgets in this connection is that public enterprises are not erected for reaping direct monetary gains. Such enterprises must not be evaluated only in terms of the balance in the profit-and-loss account. Instead, one must keep in mind that these enterprises have definite objectives of supplying goods and services for public benefit at subsidised prices and of providing employment opportunities.These help realize the goals of the basic needs plan. One needs to pursue a balance in the trade off between efficiency and equity while promoting public enterprises.

One important but missing explanation in this book is related to monetary and financial forces with their forward and backward linkages. These forces have a lot to do with resource mobilization and development by creating demand and supply influences on production exchange and distribution. A Basic Needs Approach to a plan must stick to the principle that growth with equity requires a neutral increase in money supply.

In a nutshell, the book will be of interest only for those who prefer a descriptive and quasi-historical approach to the economy of Nepal.

– Gunanidhi Sharma